

* Κείμενο 6μιλίας σε δημόσια συζήτηση που διοργάνωσε στις 20-22 Νοεμβρίου 1975 η «Ανανεωτική Κίνηση Δημοκρατικών Δικηγόρων Θεσσαλονίκης» ε συμμετοχή και των Φ. Βεγλερή, Γ. Κασιμάτη, Ν. Ρώτη και Δ. Τσάτσου. Το κείμενο δημοσιεύεται στην αρχική βασικά μορφή του, με λίγες συμπληρώσεις καθώς και υποσημειώσεις, που κρίθηκαν αναγκαίες για την καλύτερη ενημέρωση του αναγνώστη. Πρόκειται για προδημοσίευση από συλλογή μελετών με τον τίτλο «Η κρίση της άστικής δημοκρατίας», που είναι υπό έκδοση στη σειρά «Δίκαιο και Πολιτική» του εκδοτικού οίκου «Παρατηρητής». Θεσσαλονίκη.

Ἡ κρίση τῶν θεσμῶν τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας καί τό Σύνταγμα*

Ἄριστόβουλος Ι. Μάνεσης

Ι

1. Οἱ συνταγματικές ἐξελίξεις τῆς ἐποχῆς μας, ὅπως εἰδικότερα ἀποκρυσταλλώθηκαν στή χώρα μας μέ τή θέσπιση τοῦ νέου Συντάγματος τοῦ 1975, δέν μποροῦν νά κατανοηθοῦν καί ἐκτιμηθοῦν σωστά, ἂν δέν ἐξεταστοῦν ὑπό τό πρῶμα τῶν γενικότερων κοινωνικοοικονομικῶν ἐξελίξεων. Αὐτό, βέβαια, δέν σημαίνει ὅτι οἱ συνταγματικοί θεσμοί ἀποτελοῦν ἀπλή, μηχανική, ἀντανάκλαση τῶν ἐκάστοτε κοινωνικοοικονομικῶν δομῶν.

Ἐνάμεσα σ' αὐτές καί στό πολιτικό σύστημα πού ἐκφράζεται νομικά μέ τοὺς συνταγματικούς θεσμούς, ὑπάρχει ὀργανική καί διαλεκτική ἐνότητα πού συνεπάγεται ἀμοιβαία ἐπίδραση: οἱ σχέσεις τους εἶναι ἀμφίδρομες. Τό νομικοπολιτικό ἐπικοινωνοκοινωνικό, ἔχοντας μία *σχετική ἀὐτονομία*(1) ἀπέναντι στίς κοινωνικοοικονομικές δομές, ἐπηρεάζει καί αὐτό καθοριστικά τήν ὅλη ἱστορική ἐξέλιξη. Τά Συντάγματα *ἐκφράζουν*, ἀλλά καί *ριθμίζουν* τίς κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας καί ὑποταγῆς.

Ἡ ἐποχή μας χαρακτηρίζεται ἀπό ἓνα βασικό πολιτικό σύμπτωμα: συνταγματικοί θεσμοί πού εἶχαν ἀρχίσει νά λειτουργοῦν σέ ἄλλες εὐρωπαϊκές χώρες πρὶν ἀπό δύο σχεδόν αἰῶνες, στήν δέ Ἑλλάδα πρὶν ἀπό ἑκατό καί πλέον χρόνια

1. Βλ. σχετικά Ν. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, *Πολιτική ἐξουσία καί κοινωνικές τάξεις* (ἑλληνική μετάφραση, 1975) τ. Α' σ. 55 ἐπ., σ. 62 ἐπ. σ. 64 ἐπ., τ. Β' σ. 107 ἐπ., σ. 119 ἐπ., σ. 130 ἐπ., σ. 142 ἐπ., σ. 150 ἐπ., σ. 175 ἐπ., τοῦ ἴδιου, *Προβλήματα τοῦ σύγχρονου κράτους καί τοῦ φασιστικοῦ φαινομένου* (ἑλληνική μετάφραση, 1977) σ. 24 ἐπ., σ. 72 ἐπ., σ. 77 ἐπ., βλ. ἐπίσης L. ALTHUSSER, *Pour Marx* (Paris 1972) σ. 85 ἐπ., σ. 95 ἐπ., σ.

-έστω με τρόπο πολλές φορές πλημμελή-, έχουν σήμερα σοβαρά άλλοιωθει. Ουσιώδεις μεταβολές έχουν επέλθει και στο περιεχόμενο τους και στη μορφή τους και στη λειτουργία τους. Πρόκειται για τούς θεσμούς του «φιλελεύθερου κράτους» και άργότερα της «φιλελεύθερης δημοκρατίας» που καθιδρύθηκαν με τὰ Συντάγματα, στα όποια βρήκε τή νομική της έκφραση ή κοινωνικοοικονομική και πολιτική άνοδος της αστικής τάξης.

Αυτό που αποκαλείται Σύνταγμα(2), δηλαδή ένα ένιαιο νομικό κείμενο με αυξημένη τυπική ισχύ -υπέρτερη από τούς κοινούς νόμους- που περιέχει τούς θεμελιώδεις κανόνες που ρυθμίζουν τή συγκρότηση και τή άσκηση της κρατικής έξουσίας και, βασικά, τήν όλη κρατικά οργανωμένη κοινωνική συμβίωση, είναι ιστορικό προϊόν τών τελευταίων διακοσίων χρόνων: Τέτοια κείμενα, όπου έχουν καταγραφεί οί άρμοδιότητες τών κυβερνώντων και τὰ όρια της έξουσίας τους, θεσπίστηκαν άρχικά στή Β. Άμερική μετά τό 1776, κατά τόν άγώνα της ανεξαρτησίας, και ύστερα στή Γαλλία, μετά τήν Έπανάσταση του 1789, και από εκεί διαδόθηκαν στήν Εύρώπη. Ή θέσπιση Συντάγματος -που καθορίζει τόν τρόπο με τόν όποιο είναι «συντεταγμένη» ή κρατική έξουσία (*constitution*, από τό *rem publicam constituere* τών Ρωμαίων)- υπήρξε επιδίωξη και επίτευγμα τών αστών στόν άγώνα τους κατά της φεουδαρχίας και της μοναρχίας. Γενικότερα, τό *Σύνταγμα* αποτελεί τή νομική σνιυσταμένη ενός συγκεκριμένου συσχετισμού κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων, τόν όποιο ταυτόχρονα εκφράζει και ρυθμίζει. Άρχικά, με τή θέσπιση Συνταγμάτων επιδιώχθηκε νά διατυπωθούν, με τρόπο σαφή και συστηματικό, σταθερό και πάγιο, οί βασικοί κανόνες που ρυθμίζουν τήν οργανωση και τή λειτουργία της κρατικής έξουσίας και τὰ όρια της απέναντι στούς υπηκόους. Ύστερα από τή βιομηχανική επανάσταση, ή διατήρηση τών διοικητικών και συντεχνιακών περιορισμών της οικονομικής δραστηριότητας και ή συνέχιση της συγκεντρωτικής και απολυταρχικής άσκησης της έξουσίας από τό μονάρχη δυσκόλευαν τή λειτουργία της αγοράς και τήν ανάπτυξη τών παραγωγικών δυνάμεων. Ή διεύρυνση τών συναλλαγών και ή πρόοδος του έμπορίου και της βιομηχανίας προϋπέθεταν τήν έλευθερία τών συμβάσεων και τήν ασφάλεια τών συναλλαγών, αλλά και τήν έλευθερία κίνησης και τήν προσωπική ασφάλεια τών ατόμων που τίς ενεργούσαν. Ή προστασία της ατομικής έλευθερίας και ιδιοκτησίας ήταν λοιπόν πρωταρχικό αίτημα τών αστών. Έπρόκειτο ουσιαστικά για τήν έλευθερία της ιδιοκτησίας που απέληξε στήν ιδιοκτησία της έλευθερίας... Ή σχετική μέριμνα εκφράστηκε νομικά με τήν καθίδρυση του φιλελεύθερου πολιτεύματος, που αντιστοιχεί ιστορικά στήν ανταγωνιστική κοινωνία της αγοράς, τήν όποια διείπε τό δόγμα της σχολής τών «φυσιοκρατών» οικονομολόγων: *-laissez faire, laissez passer; le monde va de lui même-*. Με τήν έλευθερία του ανταγωνισμού -τήν «έλευθερία τών αγρών» κατά τόν Fichte- θά εξασφαλιζόταν δήθεν ή άρμονία και της οικονομίας και της κοινωνικής συμβίωσης. Τό ουσιαστικό ήταν: τό κράτος νά μήν έμποδίζει τή δραστηριότητα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Έτσι ο διαχωρισμός κράτους και κοινωνίας έγινε πάγιο στοιχείο της ιδεολογίας του αστικού φιλελευθερισμού(3).

2. Κατά τό πρώτο στάδιο της λειτουργίας του φιλελεύθερου πολιτεύματος ή έλευθερία είχε άρνητικό περιεχόμενο. Και βρήκε τήν κατοχύρωσή της στα *άτομικά δικαιώματα* που θεμελιώ-

νουν αξίωση για άποχή (*nec facere*) του κράτους από έπεμβάσεις σε όρισμένη σφαιρα της ύπαρξης και δράσης τών ατόμων: προσωπική έλευθερία και ασφάλεια, άπαρabiαστο της ιδιοκτησίας, έλευθερία θρησκευτικής συνείδησης, άσυλο κατοικίας, άπόρρητο έπιστολών, έλευθερία έκφρασης γνώμης και τύπου κτλ. Ή *άποχή* του κράτους έξυπηρετούσε, σε τελευταία ανάλυση, τήν έλευθερία τών συναλλαγών, συνεπαγόταν όμως και τήν έλευθερία της αγοράς εργασίας που σήμαινε, στήν πράξη, έλευθερία έκμετάλλευσης τών μισθωτών από τούς εργοδότες. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι ατομικά δικαιώματα *ομαδικής δράσης* -όπως συνάθροιση, ίδρυση ενώσεων, συνεταιρισμών, καθώς και ή συνδικαλιστική δράση και οργανωση- *όχι μόνο δέν προστατεύθηκαν άρχικά από τό «φιλελεύθερο κράτος», αλλά απεναντίας τούτο επενέβαινε δραστικά για νά τὰ άπαγορεύσει ή επιβάλεει αυστηρούς περιορισμούς στήν άσκηση τους.*

Ή κατοχύρωση τών άρνητικού περιεχομένου ατομικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα συνοδεύτηκε από τή θέσπιση θεσμών που στοιχειοθετούν τήν αρχή του λεγόμενου «κράτους δικαίου»(4). Ό τεχνικός αυτός όρος δέν σημαίνει «δικαιο κράτος» απλώς σημαίνει -άλλά και τούτο δέν είναι λίγο- ότι ή κρατική έξουσία (αυτό)περιορίζεται με κανόνες δικαίου, διασφαλιζοντας τή νομική θέση τών υπηκόων της, ώστε ή θέληση τών άσκούντων τήν κρατική έξουσία τότε μόνο νά ισχύει και επιβάλλεται σάν κρατική θέληση, όταν είναι σύμφωνη με τούς κανόνες δικαίου που καθορίζουν τήν άρμοδιότητά τους, τίς προϋποθέσεις, τή διαδικασία, τὰ μέσα και τὰ όρια τών έπεμβάσεων σε βάρος τών κυβερνωμένων. Στο «κράτος δικαίου» ισχύει ειδικότερα ή «*αρχή της νομιμότητας*» και κατοχυρώνεται ή «*ασφάλεια δικαίου*» ή «*νομική ασφάλεια*» ώστε, όπως έγραφε ο Montesquieu, *κανείς νά μήν εξαναγκάζεται νά κάνει κάτι που ο νόμος δέν τόν έποχρεώνει, και νά μή κάνει κάτι ποι' ο νόμος του επιτρέπει*(5). Έτσι γίνεται σαφής διάκριση ανάμε-

104 έπ., σ. 112 έπ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Θέσεις* (έλληνική μετάφραση 1977), σ. 75 έπ., σ. 82 έπ., σ. 133 έπ., Μ. MIAILLE, *Une introduction critique du droit* (Paris, 1976), σ. 76 έπ., σ. 81 έπ., 84 έπ., J.P. MOUNIER, J.P. COT, *Pour une sociologie politique* τ. I (Paris, 1974) σ. 128 έπ., σ. 130 έπ., σ. 133 έπ., σ. 137 έπ. Έπίσης βλ. Γ. ΒΛΑΧΟΥ, *Πολιτική τ. Β'* (1978) σ. 175 έπ., σ. 221 έπ., σ. 224 έπ., σ. 238 έπ. βλ. και Γ. ΒΕΛΤΣΟΥ, *Κοινωνιολογία τών θεσμών* (1978) σ. 125 έπ., σ. 135 έπ., σ. 143 έπ. Πρβλ. πύό κάτω σημ. 23.

2. Για τή σημασία του τυπικού συντάγματος βλ. Α.Λ. ΣΒΩΛΟΥ, *Τό νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος* (1929) σ. 20 έπ. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Αί έγγνήσεις τηρήσεως του Συντάγματος* τ. I (1956) σ. 27, σ. 49 σ. 53 έπ., σ. 65 έπ., σ. 76 έπ. Βλ. και ΗΛ. ΗΛΙΟΥ, *Τό Σύνταγμα και ή αναθεώρησή του* (1975) σ. 79 έπ.

3. Βλ. Γ.Κ. ΒΛΑΧΟΥ, *Κοινωνιολογία τών δικαιωμάτων του ανθρώπου* (1979) σ. 48 έπ., σ. 50 έπ., σ. 201 έπ., και Γ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ, *Περί της αρχής της έπικουρικότητας του κράτους* (1974) σ. 28 έπ., σ. 153 έπ., σ. 156 έπ., σ. 160 έπ.

4. Για τήν έννοια του «κράτους δικαίου» βλ. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Τό Σύνταγματικόν Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής έλευθερίας* (1962) σ. 30 έπ. και τίς εκεί παραπομπές (βλ. ήδη στή συλλογή μελετών ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σύνταγματική Θεωρία και Πράξη*, 1980, σ. 36 έπ.)

5. *De l' esprit des lois*, livre XI, chap. IV.

σα στή νομιμότητα καί στήν παρανομία. Ἰόσο τά κρατικά ὄργανα, ὅσο καί οἱ πολῖτες πρέπει νά γνωρίζουν πότε ἐνεργοῦν νόμιμα καί πότε παράνομα, ὥστε νά εἶναι σέ θέση νά ρυθμίζον τή συμπεριφορά τους ἐν ὄψει τῶν ἐννόμων συνεπειῶν πού προβλέπονται ἀντίστοιχα. Μία ὀλόκληρη σειρά εἰδικῶν θεσμῶν θεοπίστηκαν βαθμαίαια γι' αὐτόν τό σκοπό: πρόβλεψη κυρώσεων -ποινικῶν, ἀστικῶν, πειθαρχικῶν- κατά τῶν παρανομούντων κρατικῶν ὀργάνων, δικαίωμα προσφυγῆς γιά ἀκύρωση τῶν ἐν γένει παρανόμων πράξεων τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν ἀπό δικαστήρια, δικαστικός ἔλεγχος τῆς συνταγματικότητας τῶν νόμων, καί συναφῶς καθιέρωση τῆς λειτουργικῆς καί προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας τῶν δικαστῶν, τῆς δημοσιότητας τῶν συνεδριάσεων τῶν δικαστηρίων, τῆς αἰτιολογίας τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων, ἐπίσης ἡ ἀπαγόρευση σύστασης δικαστικῶν ἐπιτροπῶν καί ἐκτάκτων δικαστηρίων, ἡ μή ἀναδρομικότητα τῶν ποινικῶν νόμων, ὁ θεσμός τῆς μονιμότητας τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων κτλ.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο τοῦ φιλελεύθερου πολιτεύματος εἶναι ἡ ὀργανική διάκριση τῶν ἐξουσιῶν(6). Δέν πρόκειται γιά τό θέμα πού ξεκινάει ἀπό τόν Ἀριστοτέλη, ἀν δηλαδή ὑπάρχουν τρεῖς οὐσιαστικά διαφορετικές λειτουργίας τῆς κρατικῆς ἐξουσίας -ἡ «πολιτική Τριάδα»: νομοθετική, ἐκτελεστική καί δικαστική-, ἀλλά γιά τήν κατανομή τῆς ἀσκῆς τῆς σέ διαφορετικά κρατικά ὄργανα, ὥστε νά ἀποτρέπεται ἡ κατάχρηση τῆς ἐξουσίας. Ἡ ῥήση τοῦ Montesquieu «κάθε ἀνθρώπος πού ἀσκει ἐξουσία τείνει νά τήν καταχραστεῖ· προχωρεῖ ὥσπου νά συναντήσει φραγμούς» γι' αὐτό πρέπει «τά πράγματα νά εἶναι διευθετημένα ἔτσι ὥστε ἡ ἐξουσία νά ἀναχαιτίζει τήν ἐξουσία» («il faut que le pouvoir arrête le pouvoir»)(7) ὑλοποιήθηκε στήν ἀποκλιθεῖσα «ὀργανική διάκριση τῶν ἐξουσιῶν»: ἄλλοι νά νομοθετοῦν, ἄλλοι νά κυβερνοῦν καί διοικοῦν, ἄλλοι νά δικάζουν. Ὡστόσο, ἡ ἀρχή αὕτη ποτέ δέν ἐφαρμόστηκε κατά τρόπο ἀπόλυτο, ἰδίως ὡς πρός τή νομοθετική καί τήν ἐκτελεστική ἐξουσία. Ἀντίθετα: ἡ ἀλληλεξάρτηση καί ἡ σύμπραξη τῶν ὀργάνων πού τίς ἀσκοῦν ὑπῆρξε στή συνταγματική πράξη ὁ κανόνας. Ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν δέν εἶναι οὔτε πολιτικό «ἀξίωμα», -πρόταση ἀφραυτῆς φανερῆ-, οὔτε «ὑπερσυνταγματική» ἡ «προσυνταγματική» ἀρχή· εἶναι ἀπλῶς μία μέθοδος καταμερισμοῦ καί μία «τεχνική» περιορισμοῦ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας πού ἐπιτυγχάνεται μέ τόν ἀμοιβαῖο ἔλεγχο τῶν ὀργάνων στά ὁποῖα ἔχει κατανεμηθεῖ ἡ ἀσκῆς τῆς. Ἡ «τεχνική» αὕτη ἐξέφραζε τό νομοθετοῦν, τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων ἰδίως μεταξύ μοναρχίας καί ἀριστοκρατίας ἀπό τή μιὰ μεριά, καί ἀστών ἀπό τήν ἄλλη, κατά τούς 17ο, 18ο καί 19ο αἰῶνες. Καί συνδέθηκε εἰδικότερα μέ ἕνα ἄλλο στοιχεῖο τοῦ φιλελεύθερου πολιτεύματος: τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα (8).

Ἡ ἀνερχόμενη ἀστική τάξη δέν μπορούσε νά ἀρκεστεῖ μόνο στή θέαπιση νομικῶν φραγμῶν, περιοριστικῶν τῆς αὐταρχικότητας τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Στό βαθμό πού μέ τήν οικονομική ἐξέλιξη οἱ ἀστοὶ ἀποκτοῦσαν κοινωνική δύναμη, ἀρχισαν νά ἀπαιτοῦν, ἐκτός ἀπό τήν ἀποχή τοῦ κράτους ἀπό ἐπεμβάσεις στή δράση τους, καί τή συμμετοχή τους στήν ἀσκῆση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ὥστε αὕτη νά καταστεί ἀντιπροσωπευτική. Πέρα λοιπόν ἀπό τήν ἀρνητική μορφή προστασίας τῶν συμφερόντων τους μέσω τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, διεκδίκησαν καί μία ἀποτελεσματικότερη προστασία, ἐνεργητικῆς μορφῆς,

μέσω πολιτικῶν δικαιωμάτων πού τούς ἐπιτρέπουν νά συμμετέχουν στό σχηματισμό καί στήν ἐκδήλωση τῆς κρατικῆς θέλησης. Καί τό ἐπέτυχαν μέ τήν καθιέρωση τοῦ δικαιώματος νά ἐκλέγουν καί νά ἐκλέγονται μέλη ἐνός ἀντιπροσωπευτικοῦ σώματος, τοῦ Κοινοβουλίου, πού μοιράστηκε μέ τό μονάρχη καί τήν ἀριστοκρατία τήν ἀσκῆση τῆς ἐξουσίας, συμπράττοντας εἰδικότερα στή νομοθετική διαδικασία. Ἐτσι, ἡ ὀργανική διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, ἡ ἀλληλεξάρτηση καί ἀλληλεπίδρασή τους, ἀποτέλεσε μέθοδο ἀμοιβαίας ἐξισορρόπησης τῶν δύο τότε κυρίαρχων τάξεων: τῆς γαιοκτημονικῆς ἀριστοκρατικῆς πού ἀποσυσρόταν ἀπό τό ἱστορικό προσκήνιο καί τῆς ἀστικῆς πού ἀνέβαινε.

II

1. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ θεσμοὶ -ἀτομικά δικαιώματα, «κράτος δικαίου», διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, ἀντιπροσωπευτικό σύστημα- ὑπῆρξαν στοιχεῖα ἐνός νέου πολιτεύματος, πού ἦταν φιλελεύθερο, ἀλλ' ὄχι καί δημοκρατικό. Τό φιλελεύθερο καί τό δημοκρατικό πολίτευμα δέν συμπίπτουν οὔτε ἐννοιολογικά, οὔτε ἱστορικά(9). Ἀρκεῖ νά σημειωθεῖ ὅτι τό ἀντιπροσωπευτικό σύστημα λειτούργησε σέ διάφορες χώρες, τό 18ο καί τό 19ο αἰῶνα, σθηριγμένο στήν περιορισμένη «τιμηματική ψήφο» Ἐκλογεῖς ἦταν μόνο οἱ ἰδιοκτήτες. Ἡ ἰδιοκτησία ἀποτελοῦσε ἀναγκαῖο καί ἐπαρκές προσόν γιά νά γίνει κανεῖς μέλος τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος καί γιά νά ἐκλεγεῖ βουλευτής. Ἡ ὑπαρξη δέ τοῦ προσόντος τούτου ἀποδεικνύεται μέ τήν καταβολή ὀρισμένου φόρου, πού ἀποτελοῦσε τό «τίμημα» τῆς ψήφου. Ἐτσι, π.χ. στή Γαλλία τό 1830, σέ πληθυσμό εἰκοσιπέντε εκατομμυρίων περίπου, ὁ ἀριθμός τῶν πολιτῶν πού εἶχαν δικαίωμα ψήφου («ἐνεργοὶ πολῖτες») δέν ἦταν πάνω ἀπό ἑκατόν τριάντα χιλιάδες, καί ὁ ἀριθμός τῶν ἐκλογίμων ἦταν γύρω στίς δεκαεξή μόλις χιλιάδες. Ἡ μεγάλη μάζα τοῦ λαοῦ ἔμενε λοιπόν στό περιθώριο τοῦ πολιτικοῦ βίου («παθητικοὶ πολῖτες»). Τό πολίτευμα ἦταν μέν φιλελεύθερο, ἀλλά ἡ ἐλευθερία λειτουργοῦσε μόνο μεταξύ τῶν μελῶν τῶν κυρίαρχων τάξεων: ἦταν συνάρτηση τῶν κτημάτων τους. Οἱ ἀστοὶ καί οἱ γαιοκτήμονες εἶχαν δικαίωμα τοῦ ἐκλέγεσθαι, οἱ δέ πλοσιότεροι ἀπ' αὐτούς καί τό δικαίωμα τοῦ ἐκλέγεσθαι. Θεωρητικά, βέβαια, μέσα στήν ἀνταγωνιστική κοινωνία τῆς ἀγορᾶς, ὁ καθένας ἦταν ἐλεύθερος νά ἀποκτήσει αὐτά τά πολιτικά δικαιώματα, ἀρκεῖ νά ... πλοῦτιζε! Τό ἔλεγε μέ κυνισμό ἡ ὑποκρισία ὁ Guizot: «enrichissez-vous».

Αὕτη ἡ ἀντιδημοκρατική ὑψη τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ συ-

6. Γιά τήν «ἀρχή τῆς διάκρισης τῶν ἐξουσιῶν» βλ. ΑΛ. ΣΒΩΛΟΥ, *Τό νέον Σύνταγμα κ.τ. (ο.π.)* σ. 279 ἐπ., σ. 331 ἐπ., ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Αἱ ἐγγυήσεις τῆς ἐξουσίας τοῦ Συντάγματος* τ. II (1961-65) σ. 358 ἐπ., σ. 367-387 καί τήν ἐκεῖ διδωλογογραφία.

7. Βλ. σημείωση 5.

8. Γιά τό «ἀντιπροσωπευτικό σύστημα» βλ. ΣΒΩΛΟΥ, δ.π., σ. 120 ἐπ., σ. 127 ἐπ., σ. 137 ἐπ., ΜΑΝΕΣΗ, *Ἐγγυήσεις*, τ. II σ. 188 ἐπ., σ. 206 ἐπ. Πρβλ. καί πῶς κάτω σημ. 37 καί 38.

9. Γιά τή διάκριση μεταξύ φιλελεύθερου καί δημοκρατικοῦ πολιτεύματος βλ. ΜΑΝΕΣΗ, *Ἐγγυήσεις*, τ. II, σ. 37 ἐπ., ἰδίως σ. 40 ἐπ. Πρβλ. ΒΛΑΧΟΥ, δ.π., σ. 111 ἐπ. Βλ. καί Ξ. ΠΑΤΑΓΑΝΑ, *Ἡ κρίση τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας*, «Τό Σύνταγμα» 2 (1976) σ. 265 ἐπ., σ. 273 ἐπ.

στήματος, τό όποίο στηριζόταν σ' ένα περιορισμένο και κοινωνικά όμοιογενές έκλογικό σώμα, καθιστούσε και τό Κοινοβούλιο όμοιογενές και αποκλειστικό όργανο έπιβολής τών κυρίαρχων τάξεων. Έκφραση αὐτών τών κοινωνικοπολιτικών δεδομένων αποτελούσε ή ιδεολογία τής «διακυβέρνησης μέ τόν (όρθό) Λόγο», ή αντίληψη δηλαδή ότι μέ τή συζήτηση και τήν αντίπαράθεση απόψεων στό Κοινοβούλιο οί βουλευτές αναζητούν από κοινού τήν αλήθεια τό «σωστό» και «δίκαιο», τό «γενικό συμφέρον», ανταλλάσσοντας λογικά έπιχειρήματα για νά καταλήξουν σέ όρθά και κοινώς άποδεκτά συμπεράσματα (10).

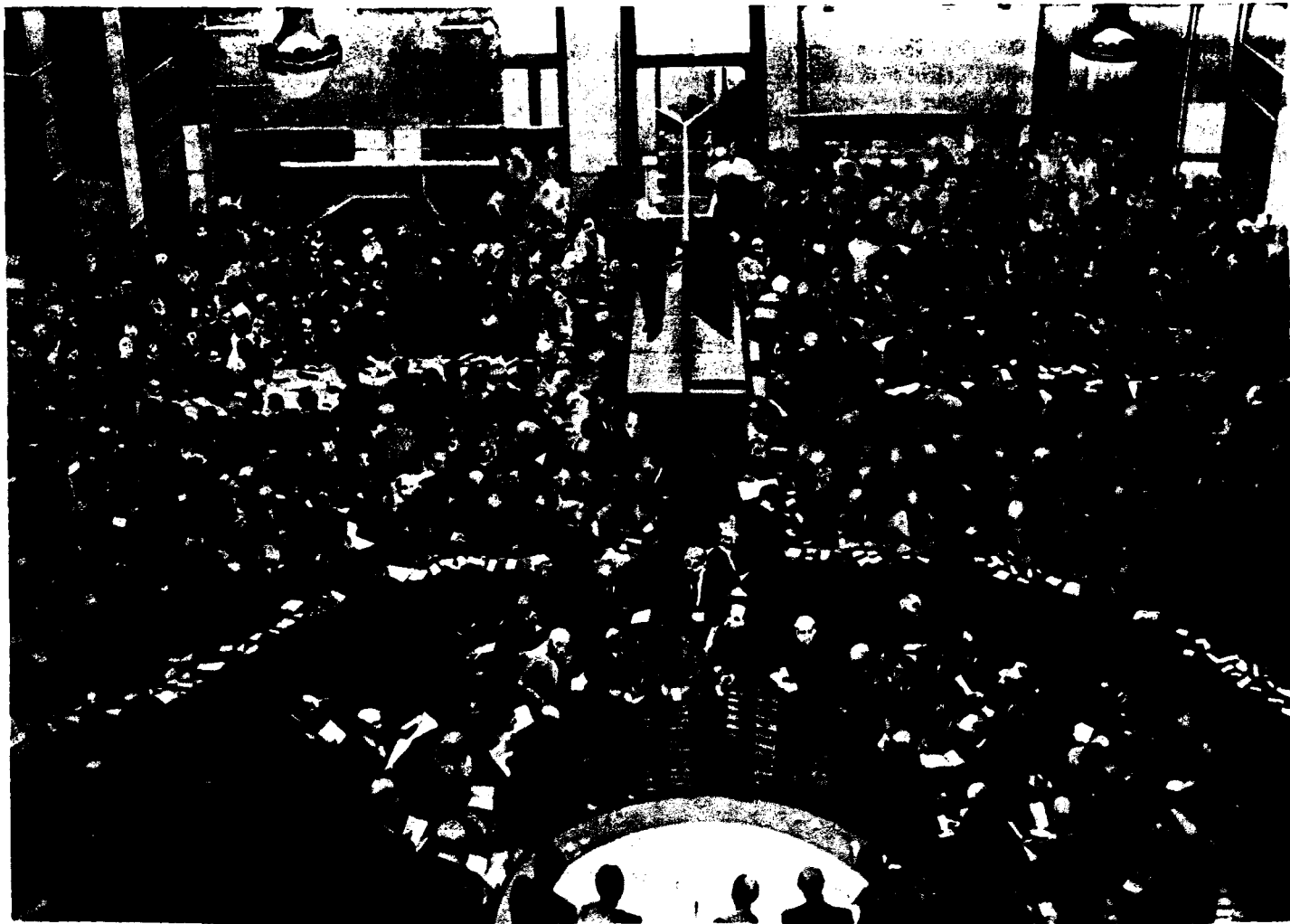
2. Ο έκδημοκρατισμός τού φιλελεύθερου πολιτεύματος δέν άρχισε παρά μέ τήν καθολική ψηφοφορία (11). Η καθιέρωση τής άποτελεί τό όρόσημο πού σημαδεύει τήν είσοδο τών λαϊκών τάξεων στό πολιτικό προσκήνιο. Τό πολυπληθέστερο από τά δύο αντίμαχόμενα «έθνη» -για τά όποία μιλούσε ό Disraeli-, τό «έθνος» τών φτωχών, πού δέν τό θεωρούσαν ικανό νά αυτοδιοικηθεί, άρχισε νά διεκδικεί τήν είσοδό του στήν πολιτική άγορά, για νά μπορέσει νά βελτιώσει τή θέση του στήν οικονομική άγορά. Η κατάκτηση τού δικαιώματος τής καθολικής ψηφου δέν ύπέρξε, δέβαια, εύκολη ύπόθεση. Οί κρατούντες

αντέδρασαν πεισματικά, όσο μπορούσαν, γιατί καταλάβαιναν ότι ή χρησιμοποίηση τών αντιπροσωπευτικών διαδικασιών από τίς λαϊκές τάξεις θά ύπονόμενε βαθμιαία τό καθεστώς - και άσφαλώς δέν είχαν άδικο. Οί διακηρύξεις όμως τού άστικού φιλελευθερισμού για έλευθερία και ίσότητα ήταν πάρα πολύ πρόσφατες για νά άγνοηθούν. Έξ άλλου, ή ένταξη τών λαϊκών μαζών στή λειτουργία τού συστήματος τού παρείχε τότε μία κάποια έξασφάλιση από βίαιες άμφισβητήσεις.

Τήν έποχή εκείνη, πού οί μεγάλες λαϊκές μάζες ήταν έξαθλιωμένες και αναλφάβητες, ή καθιέρωση τής καθολικής ψηφου ένείχε άσφαλώς κινδύνους για ένδεχόμενη ένταση τής

10. Προβλ. για τά παραπάνω G. BURDEAU, *Traité de science politique*, 2. t. VI, vol. II (1971) σ. 72 έπ., σ. 74 έπ., σ. 77 έπ., σ. 92 έπ., ΜΑΝΕΣΗ Έργνησεις τ. II, σ. 52 έπ., σ. 54 έπ. κατά τήν εκεί βιβλιογραφία.

11. Για τήν καθολική ψηφοφορία βλ. ΣΒΩΛΟΥ, *Τό νέον Σύνταγμα* κ.λ.π., ό.π., σ. 211 έπ., ΜΑΝΕΣΗ Έργνησεις, τ. II σ. 50 έπ., σ. 65 έπ., σ. 236 έπ. και τήν εκεί διδλιογραφία.

πολιτικής τους αλλοτρίωσης. Γι' αυτό ορισμένοι σοσιαλιστές της εποχής είχαν διατυπώσει τό φόβο μήπως ή καθολική ψηφοφορία οδηγήσει σε πλήρη χειραγώγηση και μεγαλύτερη εκμετάλλευση της εργατικής τάξης από τους εργοδότες, πού θά μπορούσαν, μέ τήν απειλή της απόλυσης -άπέναντι στην όποία δέν ύπήρχε τότε καμία κατοχύρωση- νά έξαναγκάζουν τους εργαζόμενους, πού βρισκόνταν σε σχέση έξάρτησης άπ' αυτός, νά ψηφίζουν σχεδόν «κατ' έπιταγήν». 'Η δημοκρατία είναι, όμως, όπως έλεγε ό Jaurès, «μιά μεγάλη πράξη έμπιστοσύνης και μία μεγάλη πράξη τόλμης». Δέν ύπάρχει άμφιβολία, ότι άν κάποτε οί πλατειές λαϊκές μάζες δέν άποκτοΰσαν πολιτικά δικαιώματα, ό φαύλος κύκλος -ό λογικά και πολιτικά και ήθικά φαύλος κύκλος- μέσα στον όποίο προσπαθοΰσαν νά τίς κρατήσουν έγκλειστες οί κρατούντες, μέ τό έπιχείρημα ότι ήταν άκόμη άνώριμες, θά μπορούσε ίσως νά συνεχίζεται στους αιώνες των αιώνων... Διεργάγη μέ τήν καθιέρωση της καθολικής ψήφου. Έτσι άρχισε ή πολιτική διαπαιδαγώγηση, συνειδητοποίηση και χειραφέτηση των λαϊκών τάξεων. Διότι δέν μαθαίνει κανείς κολύμπι έξω από τή θάλασσα...

Μέ τήν καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας διευρύνθηκε ή πολιτική ισότητα και έπεκτάθηκε ή πολιτική έλευθερία. Οί ύπήκοοι της κρατικής έξουσίας γίνονται πολίτες κατά τό μέτρο πού συμπράττουν στοιχειωδώς στην άσκηση της. Τό μέχρι τότε απλώς φιλελεύθερο πολίτευμα εξελίσσεται σε φιλελεύθερη δημοκρατία, πού αναγνωρίζει σε όλους τους πολίτες, χωρίς νομικές διακρίσεις και προνόμια, τά ίδια δικαιώματα άτομικά και πολιτικά. Μέ τήν είσοδο των λαϊκών τάξεων στό ίσχυόν πολιτικό σύστημα ολοκληρώθηκε τό άνοδικό ιστορικό κύκλωμα της άστικής κυριαρχίας. Τότε κυριάρχησε και τό Κοινοβούλιο πάνω στη (μοναρχική) εκτελεστική έξουσία. Ταυτόχρονα όμως άρχισαν νά δημιουργούνται και οί προϋποθέσεις για τό ξεπέραςμα τόσο της άστικής κυριαρχίας, όσο και της φιλελεύθερης δημοκρατίας ως πολιτικού συστήματος.

Άπό τότε πού ή άρχουσα τάξη των ιδιοκτητών ύποχρεώθηκε νά παραιτηθεί από τό πολιτικό της μονοπώλιο καθιερώνοντας τήν καθολική ψηφοφορία, οί λαϊκές μάζες, μέ τό ειδικό πολιτικό βάρος πού άπόκτησαν, άρχισαν νά προωθούν κοινωνικές διεκδικήσεις (έλάτωση ώρών και βελτίωση όρων εργασίας, μεγαλύτερα ήμερομίσθια, ασφάλισεις), αξιοποιώντας τά δικαιώματα ομαδικής δράσης, τήν έλευθερία της γνώμης και του τύπου και τό έκλογικό δικαίωμα. Ίδρύθηκαν πολιτικά κόμματα μέ σαφή ταξικό χαρακτήρα και κατέρρευσε τό πλαίσιο της πολιτικής ένότητας του Έθνους ή του Λαού. Και οί ταξικοί άνταγωνισμοί μεταφέρθηκαν στό Κοινοβούλιο. Τότε έγινε φανερό ότι ή συζήτηση εκεί μέσα δέν είναι άντιπαράθεση συλλογισμών, αλλά άντιπαράθεση συμφερόντων. Έτσι και σήμερα προσέρχονται οί δουλευτές στη Βουλή προαποφασισμένοι ή καθοδηγημένοι από τήν κοιμματική ήγεσία τους για τό πώς θά ψηφίσουν, και δέν έξαρτούν τήν ψήφο τους από τό άν θά πειστούν -«ού μέ πείσεις καν μέ πείσης»- από τήν άνταλλαγή έπιχειρημάτων πού γίνεται κατά τή συζήτηση.

III

1. Μέ τήν κοινωνικοοικονομική εξέλιξη άλλοιώθηκε σταδιακά ή σημασία και ή άποτελεσματικότητα των θεσμών της φιλελεύ-

θερης δημοκρατίας. 'Η όλοένα μεγαλύτερη συγκέντρωση και έντονότερη συγκεντροποίηση του κεφαλαίου, ή διαμόρφωση των παραγωγικών δυνάμεων σε διαστάσεις μεγάλων όλιγοπωλιακών ή μονοπωλιακών έπιχειρήσεων, έθνικών και πολυεθνικών, άχρήστευσε τους μηχανισμούς της έλευθερης αγοράς. Για τή ρύθμιση της παραγωγικής διαδικασίας έγινε άπαραίτητη ή έντονη και μόνιμη παρέμβάση της κρατικής έξουσίας. 'Η κλασική όμως δομή και λειτουργία της φιλελεύθερης δημοκρατίας δέν φαίνεται νά προσαρμόζεται στις σύγχρονες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. 'Η λειτουργία του Κοινοβουλίου άποβαίνει συχνά άλυστελής, ή διάκριση των έξουσιών ύποχωρεί μπροστά στην τάση για ένίσχυση της εκτελεστικής έξουσίας, της όποίας ή δραστική επέμβαση κρίνεται αναγκαία, τά άτομικά δικαιώματα περιστέλλονται ή αναστέλλονται, ή άσκηση των πολιτικών δικαιωμάτων ύποβάλλεται σε έλέγχους. Όλα αυτά τά νομικο-πολιτικά φαινόμενα είναι συμπτώματα κρίσης της άστικής δημοκρατίας (12).

'Η έξαλλαγή αυτή των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας δέν όφειλεται μόνο σε μία δήθεν οϋδέτερη πολιτικά άνάγκη προγραμματισμού και έλέγχου της οικονομικής ανάπτυξης, όπως ύποστηρίζει ή κρατούσα τεχνοκρατική ιδεολογία. Είναι σύμπτωμα βαθύτερης κρίσης πού ξεκινάει από τή θεμελιώδη και όλοένα έντεινόμενη άντινομία της σημερινής κοινωνίας: τήν αντίθεση ανάμεσα στην κοινωνική νύξη των συγχρόνων μέσων παραγωγής και στην ιδιωτική μορφή της ιδιοκτησίας τους. 'Η κρίση αυτή εκδηλώθηκε στο έπίπεδο των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας ιδίως μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο, όταν όξύνθηκαν οί ταξικοί άνταγωνισμοί μέ τό πέραςμα του μονοπωλιακού καπιταλισμού στο ήμπεριαλιστικό του στάδιο, μέ τήν ανάπτυξη και τίς έπιτυχίες του διεθνούς εργατικού κινήματος και μέ τήν προϊούσα άποδέσμευση εύρέων λαϊκών στρωμάτων, μικροαστικών και άγροτικών, από τήν ιδεολογική και πολιτική έπιρροή της άστικής τάξης, της όποίας ή «ήγεμονία» άρχισε νά κλονίζεται (13).

2. Κάτω άπ' αυτές τίς συνθήκες κρίσης άρχισε νά διαμορφώνεται ή έννοια του «έσωτερικού έχθρου». Πρόκειται ιδίως για τίς κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις πού λειτουργούν μέσα στο κράτος καθεστώς, αλλά τό άμμοισθητόν και τό άντιστρατεύοντα. Κατ' άρχήν οί θεσμοί μιάς φιλελεύθερης δημοκρατίας όχι μόνο δέν άποκλείουν τή συμμετοχή των άντιπολιτευτικών δυνάμεων στις πολιτικές διαδικασίες, αλλά άπεναντίας, έφόσον έξακολουθούν νά λειτουργούν, διευκολύνουν άντικειμενικά τήν ιστορική τους άνοδο(14). Μπροστά σε τούτο άκριβώς τό ένδεχόμενο οί κρατούντες άναζήτησαν μεθοδεύσεις, πού άπέληξαν σε νόθευση και διαστρέβλωση -όταν δέν έφθασαν ως τήν άπάρνηση και τήν κατάλυση- των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

'Η έννοια του «έσωτερικού έχθρου» δέν ταυτίζεται μέ εκείνη του έγκληματία. 'Ο «έσωτερικός έχθρός» δέν διαπράττει

12. Παρ. 1, σελ. 101 Ν. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, Η κρίση του κράτους (έλλην. μετάφραση, 1978) ιδίως σ. 19 έπ., και επίσης στον ίδιο τόμο τίς μελέτες της CH. BUCI-GLUCKSMANN σ. 56 έπ., J.-M. VINCENT σ. 85 έπ., S. HIRSCH σ. 97 έπ. Βλ. και πιο κάτω σημ. 24 και σημ. 25.

13. Παρ. 1, πιο κάτω IV, 1 και σημ. 18.

14. Παρ. 1, πιο κάτω παράγρ. VIII

ποινικά αδικήματα· η δράση του δέν ἐπιτίπει στὶς διατάξεις τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα. Γι' αὐτὸ καὶ δέν ἀντιμετωπίζεται κατασταλτικά, ἀλλὰ μόνο προληπτικά. Τεκμαίρεται ὡς «δυνάμει» ἰκανὸς νὰ διαπράξει ἴσως κάποτε, ἀξιόποινες πράξεις, ὠθούμενες ἀπὸ τὶς πολιτικὲς ἰδέες του. Σ' αὐτὲς τὶς τελευταῖες ἐντοπίζεται ἡ ἐπικινδυνότητά του. Εἶναι λοιπὸν ἰδεολογικὸς καὶ πολιτικὸς ἐχθρὸς. Καὶ διώκεται σάν ἐπικίνδυνος, ἐπειδὴ ἀκριβῶς δέν εἶναι δυνατὸ νὰ διωχθεῖ σάν ἐνοχος. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ ἀντιμετώπισή του δέν εἶναι μόνο -ἢ ἴσως δέν εἶναι κἀν- ἔργο τῆς ἀστυνομίας καὶ τῶν δικαστηρίων, ἀλλὰ τοῦ συνόλου τῶν μηχανισμῶν, κατασταλτικῶν καὶ ἰδεολογικῶν, τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Καὶ τὰ μέσα ἀντιμετώπισής του ποικίλλουν: μπορεῖ νὰ εἶναι πολιτικά, διοικητικά, οἰκονομικά, στρατιωτικά, ψυχολογικά -ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν. Διαφέρει ὁμως ἀπ' αὐτοὺς ὁ «ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς»: ἰδίως ὡς πρὸς ἓνα σημεῖο μειονεκτεῖ βασικὰ ἀπέναντί τους: στερεῖται τῆς προστασίας πού τὸ διεθνὲς δίκαιο παρέχει στοὺς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς. Ὁ «ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς», ὑποκείμενος ἐξ ὀρισμοῦ στὴ δεδομένη κρατικὴ ἐξουσία καὶ ἐγκλειστος στὸ χωρὸ ὅπου αὐτὴ ἀσκεῖται, θρῖσκειται ἐκθετος στὸ ἔλεος τῶν κρατούντων. Αὐτοὶ δὲ ἐφόσον ἀποδέχονται τὴν ὑπαρξή «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ», ὁμολογοῦν ὅτι ἡ ἐξουσία τους κάθε ἄλλο παρά μὲ οὐδετερότητα καὶ ἀμεροληψία ἀσκεῖται ἀπέναντι σὲ ἐκείνους τοὺς πολίτες, στοὺς ὁποίους προσάπτουν αὐτὸ τὸ χαρακτηρισμὸ. Καθιερώνεται ἔτσι μιά βασικὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ πολίτες πρώτης καὶ σὲ πολίτες δεύτερης κατηγορίας ἢ μάλλον ἀνάμεσα σὲ πολίτες ἐχθροὺς καὶ σὲ πολίτες φίλους τῆς ἐξουσίας. Ἡ πολιτικὴ πολλαπλότητα (πλουραλισμός), συμφυῆς μὲ τὴ δημοκρατία, στὴν ὁποία δέν νοοῦνται διακρίσεις μεταξύ τῶν πολιτῶν-φορέων τῆς κυριαρχίας, τείνει νὰ ἀνααιρεθεῖ κατὰ τὸ μέτρο πού ἡ «εἰρηνικὴ συνύπαρξη» τῶν ἀντιπάλων ἀποβαίνει δύσκολη καὶ ὁ πόλεμος τείνει νὰ ἀντικαταστήσει, τὸ διάλογο. Διότι ἡ ἔννοια τοῦ «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ» συνδέεται μὲ τὴν ἀνάγκη τοῦ ἀγῶνα ἐναντίον του καὶ μάλιστα σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα καὶ μὲ κάθε διαθέσιμο μέσο. Συνεπάγεται λοιπὸν τὴν ἀποδοχή τοῦ πολέμου, ὡς θεμιτοῦ ἐσχάτου μέσου ἀποτελεσματικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἐχθροῦ. Ὁ πόλεμος εἶναι ἡ ὑλοποίηση καὶ ἀκραία ἐκφραση τῆς ἐχθρότητας. Καὶ μέσα στὴ «λογία τοῦ πολέμου» περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἐξουδετέρωση τοῦ ἐχθροῦ, φθάνοντας ἀκόμη ὡς τὴ φυσικὴ του ἐξόντωση. Ἔτσι ἡ θεωρία τοῦ «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ» ἐξυπακούει σάν ἀναμενόμενη καὶ ἀναπόφευκτη τὴ δυναμικὴ ἀναμέτρηση, ἀποδέχεται δηλαδή τὴν ἀνάγκη τοῦ ἐμφύλιου πολέμου, ὁ ὁποῖος ἐμφανίζεται καὶ ἐδῶ σάν «ἡ συνέχιση τῆς πολιτικῆς μὲ ἄλλα μέσα», κατὰ τὸν περίφημο ὄρισμό τοῦ Clausewitz. (15).

Ἡ θεωρία τοῦ «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ» ἔχει ἄλλωστε συνδεθεῖ μὲ τὴ γενικὰ διευρυνμένη σήμερα ἀντίληψη γιὰ τὴν «ἐθνικὴ ἄμυνα». Ὑστερα ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικὲς ἐξελίξεις καὶ τεχνολογικὲς προόδους τῆς ἐποχῆς μας, ἡ «ἐθνικὴ ἄμυνα» τῶν συγχρόνων κρατῶν εἶναι στενά συναρτημένη μὲ τὴν παραγωγικὴ διαδικασίαν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἐξαρτᾶται π.χ. ἀπὸ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ ἠλεκτρισμοῦ, τῶν συγκοινωνιῶν, τῶν τηλεπικοινωνιῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀποδοτικότητα διαφόρων βιομηχανιῶν. Ἄλλ' ἐπίσης ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τοὺς πολιτικούς καὶ ἰδεολογικοὺς προσανατολισμούς τῶν λαϊκῶν μαζῶν, οἱ ὁποῖοι π.χ. μὲ ἀπεργιακὲς κινητοποιήσεις, μποροῦν νὰ ἀνακό-

ψουν τὴ λειτουργία τῆς παραγωγῆς ἢ τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν ἢ ἐπιχειρήσεων κοινῆς ὠφελείας. «Γι' αὐτὸ καὶ ἡ κρατικὴ ἐξουσία, καὶ μάλιστα ὄχι μόνον ἡ Κυβέρνηση, ἀλλὰ καὶ ἡ ἡγεσία τῶν ἐνόπλων δυνάμεων ἐνδιαφέρεται καὶ ἔχει τὴν τάση νὰ ἐπεμβαίνει σ' ὅλους αὐτοὺς τοὺς τομεῖς πού ἀφοροῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὴν ἐν γένει ἐθνικὴ ἄμυνα, στὴν ὁποία ἐντάσσεται ἔτσι καὶ ἡ ἄμυνα κατὰ τοῦ «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ» (16).

3. Ἄλλ' ἐρωτᾶται: ποιὸς συγκεκριμένα μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ «ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς»; Δέν πρόκειται πάντως γιὰ ἐκείνους πού ὑλοποιοῦν σὲ πράξεις κολάσιμες, κατὰ τὸ κοινὸ ποινικὸ δίκαιο, τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς τὸ κρατοῦν καθεστῶς, ἐπιχειρώντας ἰδίως νὰ τὸ ἀνατρέψουν μὲ τὴ βία. Μία τέτοια ἔννοια τοῦ «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ» δέν θὰ ἦταν κἄτι νέο. Καὶ ἡ ἀντιμετώπιση του ὡς «ἐγκληματία» θὰ ἦταν νομικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ αὐτονόητη, θεμιτὴ καὶ ἀναπόφευκτη. Διότι τὸ κράτος, κάθε κράτος «ἐξ ὀρισμοῦ», μερμνώνοντας γιὰ τὴν «αὐτοσυντήρηση» καὶ «αὐτοπροστασία» του -πού εἶναι τὸ συμμετρικὰ ἀντίστοιχο τοῦ «αὐτοκαθορισμοῦ» καὶ «αὐτοπεριορισμοῦ», πού ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας σάν ἰκανότητάς ἀποτελεσματικῆς ἐπιβολῆς-προσπαθεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ ἐπιτυχῶς ἀπὸ κάθε ἐμπρακτὴ ἀμφισβήτηση τὸ «μονοπώλιο τῆς βίας» (16α) ἢ ὁποία, θεσμοποιημένη, ἀποτελεῖ τὸ σκληρὸ πυρῆνα του. Ἀντίθετα, ἡ καινοφανής, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἰδίως τοῦ μεσοπολέμου, ἔννοια τοῦ «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ» ἀφορᾷ ἄτομα ἢ ὀμάδες ἢ κόμματα πού ἐνεργοῦν ὄχι μὲ βίαια οὔτε κἄν παράνομα μέσα (κατὰ τὶς διατάξεις τοῦ κοινοῦ δικαίου), ἀλλὰ μὲ σαφῶς σύννομους τρόπους, χρησιμοποιώντας τὶς θεσμ. ο.θετημένες δηλαδή τὶς νόμιμες διαδικασίες γιὰ νὰ ἀμφισβητήσουν μέσα ἀπ' αὐτὲς τὸ κρατοῦν πολιτικὸ ἢ κοινωνικὸ καθεστῶς. Σχηματικά, θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ ὅτι «ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς» εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ὁ ταξικὸς ἐχθρὸς, ἰδίως ὅταν γίνεταί πολιτικὸς ἀντίπαλος. Στὶς δυτικὲς χώρες, ὅπου κρατοῦν ἀστικά καθεστῶτα, ὡς «ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς» θεωρεῖται βασικὰ ἡ ἐργατικὴ τάξη· ἐνῶ στὶς ἀνατολικὲς χώρες πού ἐφαρμόζουν διάφορες μορφές, ἰδιομορφίες ἢ παραμορφώσεις σοσιαλισμοῦ, ὡς «ἐσωτερικὸς ἐχθρὸς» ἀντιμετωπίζονται ἰδίως οἱ καπιταλιστὲς ἢ μάλλον (ἀφου αὐτοὶ, ἐξ ὀρισμοῦ, δέν νοεῖται νὰ ὑπάρχουν ἐκεῖ μέσα) οἱ «πράκτορες» τους, δηλαδή ἐκεῖνοι πού οἱ κρατοῦντες θεωροῦν σάν τέτοιους...

Στὴν ἐποχὴ μας ἡ ἔννοια τοῦ «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ», εἴτε θεσμοθετεῖται ῥητᾶ, εἴτε ἐξυπακούεται σαφῶς ἀπὸ τὰ διάφορα καθεστῶτα «δυτικὰ» ἢ «ἀνατολικὰ» μὲ τὴ συνταγματικὴ καθιέρωση «ἀμυντικῶν γενικῶν ρητηρίων» καὶ «καταστάσεων ἀνά-

15. Τὴ θεσμοποίηση τῆς ἔννοιας τοῦ «ἐσωτερικοῦ ἐχθροῦ» ὑποστήριξε -ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἐκδοχὴ ὅτι μέσα στὸ κράτος δέν ὑπάρχει περιθώριο πολιτικῆς ἀντίθεσης, τῆς ὁποίας κριτήριον εἶναι ἀκριβῶς ἡ διάκριση μεταξύ «φίλου» καὶ «ἐχθροῦ»- ὁ C. SCHMITT, *Der Begriff des Politischen. Text von 1932* (Berlin, 1963) passim, καὶ ἰδίως σ. 26 ἐπ., σ. 29 ἐπ., σ. 33 ἐπ., σ. 37 ἐπ., σ. 45 ἐπ., ὁ ὁποῖος κατάντησε θεωρητικὸς ἀπολογητὴς τοῦ ἐθνικοσοσιαλιστικοῦ καθεστώτος...

16. Πρὸλ. G. BURDEAU, *Traité de science politique* 1. III (Paris, 1968) σ. 254 ἐπ., ἰδίως 258 ἐπ., σ. 260-1.

16α. Βλ. π.ὸ κάτω σημ. 33.

κης». Ίδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Θεμελιώδους Νόμου του 1949 της Όμοσπονδιακής Δημοκρατίας της Δ. Γερμανίας (ιδίως άρθρα 9 παρ. 2, 18, 21 παρ. 2, 87α παρ. 4, 91)(17). Οί άμυντικές «γενικές ρητρες» αποτελούνται όμως από έννοιες άόριστες και έλαστικές - δημόσια τάξη, δημόσια ή έθνική ή λαϊκή ασφάλεια, δημόσιο ή έθνικό ή λαϊκό ή γενικό συμφέρον ή συμφέρον της έργατικής τάξης κ.τ.τ., ή κατάχρηση δικαιώματος κ.ά.- που είναι κατ' έξοχήν επιδεικτικές έλευθερης έκτιμησης εκ μέρους της έξουσίας άρα και ένδεχομένως αυθαίρετης έρμηνείας και καταχρηστικής εφαρμογής. Έτσι αναδιώχνει στα σύγχρονα κράτη μιά έκσυγχρονισμένη «raison d' Etat», που χαρακτηρίζεται από την ανάγκη έξυπηρετήσης του συμφέροντος του κράτους ή (και) των κρατούντων και συνεπάγεται την υπερίσχιση αυτής της σκοπιμότητας πάνω στη νομιμότητα (18).

4. Σέ ό,τι άφορᾶ ειδικά τις άστικές δημοκρατίες -που είναι τό θέμα μου- πρέπει νά σημειώσω ότι η έννοια του «έσωτερικού έχθρου» εμφανίζεται ολοένα και περισσότερο διευρυνμένη. Γι' αυτές, «έσωτερικός έχθρός» σήμερα δέν είναι μόνον η έργατική τάξη, αλλά μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Τοῦτο όφείλεται στην εξέλιξη του καπιταλιστικού συστήματος που έχει οδηγήσει σέ σημαντική αύξηση των ποσοστών του πληθυσμού που παρέχουν έξαρτημένη εργασία, ως υπάλληλοι, χωρίς νά είναι στην κυριολεξία εργάτες, ενώ έξ άλλου πλατεία μικροαστικά καθώς και άγροτικά στρώματα έχουν άποκτήσει μιά σαφώς άντιμονοπωλιακή και άντιιμπεριαλιστική πολιτική συνειδητοποίηση και τοποθέτηση. Άπ' αυτή την άποψη είναι, λοιπόν, πολυάριθμες οί μάζες που άμφισβητούν τό κρατούν καθεστώς. Και δέν άποκλείεται τό ένδεχόμενο νά καταστούν πλειοψηφία και νά διεκδικήσουν την έξουσία μέσα από τις υπάρχουσες, τίς θεσμοθετημένες, διαδικασίες της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Η διεύρυνση του «έσωτερικού έχθρου» έχει καταστήσει άγχώδη τή μέριμνα των κρατούντων για την άνεύρεση του και την έντόπισή του. Πράγματι, «έσωτερικός έχθρός» μπορεί ήδη νά είναι «δυνάμει» κάθε πολίτης: ένας ψηφοφόρος, αλλά κι ένας δημόσιος υπάλληλος κι ένας άξιωματικός κι ένας δικαστής κι ένας διανοούμενος κι ένας καλλιτέχνης ή και πολλοί άπ' αυτούς ένωμένοι, άκόμη κι ένα ή περισσότερα πολιτικά κόμματα δέν άποκλείεται επίσης «έσωτερικός έχθρός» νά άποβεί και ένας ύπουργός, αλλά και ό πρωθυπουργός και ή Κυβέρνηση, άκόμη και ή Βουλή, δηλαδή ή συγκεκριμένη πλειοψηφία της -τά ζήσαμε άλλωστε αυτά στόν τόπο μας, πριν από δέκα χρόνια, τό καλοκαίρι του 1965(19). Άλλά και τό έκλογικό σώμα, δηλαδή ό ίδιος ό «κυρίαρχος» λαός ένδέχεται νά άντιμετωπιστεί σάν «έσωτερικός έχθρός» -ό «έχθρός λαός»- κατά τό μέτρο που η θέλησή του, έστω και άν έκδηλώνεται νόμιμα, λειτουργεί άντικειμενικά μέ τρόπο που διακυβεύει την πολιτική ήγεμονία της κυρίαρχης τάξης. Έτσι, όμολογημένος άμεσος στόχος του στρατιωτικού πραξικοπήματος της 21 Άπριλίου 1967 ήταν ή άποτροπή των έκλογών που είχαν προκηρυχθεί για τις 28 Μαΐου του ίδιου έτους: ό λαός δέν έπρεπε νά μιλήσει...

Στήν εποχή μας λοιπόν ό «έσωτερικός έχθρός» μοιάζει νά είναι «πανταχού παρών» μέσα στό κοινωνικοπολιτικό σύστημα. «Δυνάμει» ό καθένας είναι «έσωτερικός έχθρός» και μπορεί νά εμφανισθεί σάν τέτοιος όποτεδήποτε και σέ όποιοδήποτε

χώρο του κρατούντος συστήματος. Όπως έχει πει ό Marcuse, «ό έχθρός βρίσκεται μέσα στό σύστημα... είναι εκεί μόνιμα. Δέν αναφαίνεται παρεπιπτόντως σέ στιγμές κρίσης: είναι παρών κατά την όμαλή κατάσταση των πραγμάτων. Είναι έξ ίσου άπειλητικός σέ καιρό ειρήνης και σέ καιρό πολέμου (είναι ίσως πιο άπειλητικός σέ ειρηνική περίοδο)- έτσι έντάσσεται στό σύστημα: είναι συνεκτικό στοιχείο του»(20). Ό έστί μεθερμηνυόμενος: τό κρατούν σύστημα γοηθικά, αλλά και χριάζεται τόν «έσωτερικό έχθρό». Και έν ανάγκη τόν εφευρίσκει, για νά τονώνει τή συνοχή του...

IV

1. Μέ αυτά τά δεδομένα, στό πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας, οί κρατούντες φροντίζουν νά διευθετήσουν τή λει-

17. Οί διατάξεις αυτές καθιερώνουν τή λεγόμενη «μαχητική δημοκρατία» (streitbare Demokratie), που έχει δηλαδή την ικανότητα νά άμύνεται έναντι των κινδύνων που προέρχονται από τή δράση, όχι καν όιαση, κοινωνικών ομάδων (άρθρο 9 παρ. 2) άτομων (άρθρο 18), πολιτικών κομμάτων (άρθρα 21 παρ. 2) και σέ περιπτώσεις «έσωτερικής κατάστασης ανάγκης» (άρθρα 87α, παρ. 4, και 91). Συναφής είναι η έννοια της «έλευθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξης» (freiheitliche demokratische Grundordnung) που θεωρείται ότι σιμεικλώνει τις «άξίες» του κρατούντος πολιτεύματος και άποτελεί τό σημείο αναφοράς για κάθε είδους μέτρα προστασίας του, που φθάνουν έως την «περιβόητη άπαγόρευση (δημοσίου) έπαγγέλματος» (Berufsverbot). Βλ. σχετικά την πολύ ένδιαφέρουσα και έμπεριστατωμένη μελέτη του Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Γύρω από την έννοια του σκληρού πυρήνα της δημοκρατίας δυτικού τύπου, «Τό Σύνταγμα»3 (1977) σ. 90 έπ., ιδίως σ. 112 έπ. και την έκεί γερμανική βιβλιογραφία και νομολογία. Η έννοια του «έσωτερικού έχθρου» ήταν σαφέστερη στο Σύνταγμα της Άνατ. Γερμανίας του 1949 που όριζε (άρθρο του 4 παρ. 2) ότι: «Κάθε πολίτης όφείλει νά ένεργεί σύμφωνα μέ τό πνεύμα του Συντάγματος και έχει καθήκον νά τό υπερασπίζεται έναντι των αντίπαλων του». Χαρακτηριστικά δλ. και τή διάταξη του άρθρου 99 του Συντάγματος του Μεκλεμβούργου - Άνατολικής Πομερανίας (της Άνατολικής Γερμανίας): «Οί αντίθετες πρὸς τό Σύνταγμα τάσεις δέν είναι έπιτρεπτες, άκόμη και όταν χρησιμοποιούνται οί προβλεπόμενοι από αυτό τό Σύνταγμα τίποι». Βλ. ΒΛΑΧΟΥ, Κοινωνιολογία κτλ. σ. 196-7.

18. Πρὸβλ. επίσης ΒΛΑΧΟΥ, Κοινωνιολογία των δικαιωμάτων του άνθρώπου, σ. 189 έπ. σ. 194 έπ. Για την «αρχή» της έξυπηρετήσης της «κρατικής σκοπιμότητας», της «ragione di Stato» (δρος που καθιερώθηκε από τό όμώνυμο βιβλίο του GIOVANNI BOTERO που κυκλοφόρησε τό 1589, άφου ήδη η «αρχή» αυτή είχε ύποστηριχθεί από τόν Ν. MACHIAVELLI, Il Principe, 1513, και Discorsi sopra la prima decia di Tito Livio, 1520) βλ. γενικότερα F. MEINCKE, Die Idee der Staaträson in der neueren Geschichte (München, 1963, 1η έκδ. 1924), επίσης R. SCHNUR, Staaträson, Studien zur Geschichte eines politischen Begriffs (Berlin, 1975) και τούς έκεί συγγραφείς. Πρὸβλ. και C.J. FRIEDRICH, Constitutional Reason of State (Rhode Island, 1957).

19. Μνημείο άποτρόπαιο αυτής της νοοτροπίας άποτελούν τά κείμενα των τριών έπιστολών -ποτέ άραγε θά άποκαλυφθεί ό συντάκτης τους;- που άπηύθυνε ό βασιλιάς Κωνσταντίνος τότε στον Πρωθυπουργό Γ. Παπανδρόπου για νά τόν έξαναγκάσει σέ παραιτήση. Βλ. σχετικά Φ. ΒΕΓΛΕΡΗ, Ιουλιανά, (1966), ιδίως σ. 12, σ. 37 έπ. ΗΛ. ΗΛΙΟΥ, Η κρίση της έξουσίας (1966) ιδίως σ. 180 έπ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τό Σύνταγμα και η άναθεώρησή του (1975) σ. 167 έπ.

20. Βλ. Η. MARCUSE, L' homme unidimensionel. Essai sur l' ideologie de la

τουργία των θεσμών της *ένόψει* ή *έστω* με την *επίκληση* του κινδύνου του «έσωτερικού έχθρου». Πιο συγκεκριμένα: προσπαθούν να άποτρέψουν τή χρησιμοποίησή τους από άτομα, ομάδες ή κόμματα που τή χαρακτηρίζουν σαν «έσωτερικό έχθρο». Τό έρώτημα όμως είναι: τί άπομένει έτσι από τή φιλελεύθερη δημοκρατία; Πρόκειται ουσιαστικά για άναίρεση των θεσμικών και ιδεολογικών βάσεων της.

Οί μεθοδεύσεις για τήν άντιμετώπιση του «έσωτερικού έχθρου» ποικίλλουν. Οί κρατούντες γνωρίζουν, βέβαια, ότι ή βία και ό καταναγκασμός, που άποτελούν τή *πρωταρχικά* και τή *έσχατα* μέσα έπιβολής, δέν μπορούν να έξασφαλίσουν παρά μόνο *στοιχειώδη* ύποταγή. Η στοιχειώδης όμως ύποταγή μόνο στοιχειώδη και προσωρινή προστασία του καθεστώτος έξασφαλίζει(21). Για τήν άποτελεσματική λοιπόν άντιμετώπιση του «έσωτερικού έχθρου» άναγκαία είναι ή έξασφάλιση μίας *έκούσιας ύποταγής* με τήν άπόσπαση τής *σγκατάθεσης* (*consensus*) των κυβερνωμένων. Όπως γράφει ό Rousseau, «και ό πιο δυνατός δέν είναι ποτέ άρκετά δυνατός για να μείνει πάντα κύριος. άν δέν μεταβάλει τή δύναμή του σε δίκαιο και τήν ύπακοή σε καθήκον»(22). Και τή δύο αυτά πραγματοποιούνται με τούς νομικούς κανόνες και θεσμούς που θεσπίζει ή κρατική έξουσία, προσπαθώντας να άποκτήσει τή συναίνεση των έξουσιαζομένων και έτσι να *νομιμοποιηθεί* («δικαιωθεί»). Ένα -όποιοδήποτε- καθεστώς, για να στερεωθεί, λειτουργήσει και έπιδιώσει, χρειάζεται ένα *minimum* λαϊκής *άποδοχής* και *προσχώρησης*. Η κρατική έξουσία δέν επιβάλλεται μόνο με τόν καταναγκασμό, *άλλά και με τή σγκατάθεση* των έξουσιαζομένων: «πειθοί τε και βία», κατά Πλάτωνα.

Υπάρχουν βασικά δύο κύριοι τρόποι κρατικής έπιβολής: α) μέσω των *κατασταλτικών μηχανισμών* (στρατός, άστυνομία, διοικητική γκαιοκρατία, δικαστήρια, φυλακές) που επιβάλλουν καταναγκαστικά τή συμμόρφωση προς τίσ θελήσεις τής έξουσίας και β) μέσω των *ιδεολογικών μηχανισμών* (σχολεία, οίκογένεια, εκκλησία, τύπος εν γένει, έκδοτικοί οίκοι, συνδικάτα, πολιτικά κόμματα, μέσα μαζικής ένημέρωσης, διαφημίσεις κ.τ.λ.) που συντηρούν και αναπαράγουν κρατούσες συνήθειες, παραδόσεις, άντιλήψεις, προλήψεις, καλλιερώντας μία «ψευτική συνείδηση» και εκμαιεύοντας μέσω αυτής τή συναίνεση και προσχώρηση των έξουσιαζομένων στο καθεστώς. Οί καταναγκαστικοί μηχανισμοί προσιδιάζουν τήν «πολιτική κοινωνία», οί ιδεολογικοί στήν «ιδιωτική κοινωνία», από τίσ δύο δέ αυτές «κοινωνίες» συντίθεται, κατά τόν Gramsci(23), τό σύγχρονο κράτος. Ειδικότερα: μία οικονομικά κυρίαρχη κοινωνική τάξη προετοιμάζει ή διασφαλίζει και συντηρεί τήν πολιτική κυριαρχία της στο βαθμό που κατορθώνει να σπριχτεί και στή συναίνεση τής συγκεκριμένης κοινωνίας, όποτε «νομιμοποιείται» και γίνεται «διευθύνουσα». Η «*ήγεμονία*» της είναι συνάρτηση, όχι μόνο τής ικανότητάς της να επιβάλλεται άποτελεσματικά-καταναγκαστικά, *άλλά και τής ικανότητάς της να πείθει* ότι *πρέπει* να επιβάλλεται. Πρόκειται για «*ήγεμονία θωρακισμένη με τόν καταναγκασμό*». Και αντίστροφα: ή κυριαρχία της διακυβεύεται κατά τό μέτρο που ό *consensus* εκλείπει, όποτε ή ήγεμονία της φθίνει, ή δέ ώμή βία και ή άπροκάλυπτη καταπίεση άπομένουν τό κύριο στήριγμά της. Τότε υπάρχει *κρίση νομιμοποίησης*.

Η σημερινή κρίση τής φιλελεύθερης δημοκρατίας είναι

ουσιαστικά κρίση νομιμοποίησης τής πολιτικής ήγεμονίας τής άστικής τάξης.(24) Οί ισχύουσες άντιπροσωπευτικές και κοινοβουλευτικές διαδικασίες δέν κατορθώνουν να συντηρήσουν και να *αναπαράγουν* τόν *consensus* των έξουσιαζομένων. Άπειναντίας, άποβαίνουν επικίνδυνες για τό καθεστώς κατά τό μέτρο που οί κρατούντες δέν κατορθώνουν, μέσα από αυτές, να κηδεμονεύσουν και χειραγωγήσουν τίσ άνερχόμενες λαϊκές δυνάμεις, ώστε να τίσ έξουδετερώσουν πολιτικά, *έστω προσωρινά*, ένσωματώνοντάς τες στο σύστημα. Στήν άγωνιώδη προσπάθεια για άντιμετώπιση τής κρίσης νομιμοποίησης *ανάητούνται* έπιτήδειες μεθοδεύσεις για τήν άπόκτηση ή και τήν άπόσπαση τής σγκατάθεσης -έστω και έκδιασμένης. Υπάρχει βέβαια, τό ρητό του ρωμαϊκού δικαίου: *qui tacet consentire videtur* («ό σιωπών δοκει συναίνειν»). Και ή κρατική έξουσία έχει άσφαλώς τή δυνατότητα να επιβάλλει τή σιωπή για να συνάγει από τή σιωπή τή συναίνεση... Τούτο όμως δέν είναι εύκολο να τό έπιτύχει μέσα σε ένα φιλελεύθερο και μάλιστα δημοκρατικό πολίτευμα. Διότι στή δημοκρατία ή συναίνεση δέν άρκει να «τεκμαίρεται» *πρέπει* να *άποδεικνύεται*. Ίδρύνονται λοιπόν θεσμοί κατάλληλοι, ώστε ή συναίνεση να παρέχεται ή πάντως να φαίνεται ότι παρέχεται ή, στήν ανάγκη, να «έκμαιεύεται», *άλλά «διύλισμένη»*, για να μη διακυβεύεται τό κρατούν καθεστώς από τή λαϊκή θέληση, και παράλληλα οί κρατούντες να μπορούν να ισχυρίζονται ότι έχουν τή σγκατάθεση του λαού και ότι έτοι ή έξουσία τους είναι «νομιμοποιημένη».

2. Με τήν δξυνηση των κοινωνικών άνταγωνισμών, ή μέριμνα για τήν προστασία του καθεστώτος από τόν «έσωτερικό έχθρο» έντεινεται και έπεκτείνεται: γίνεται μακροπρόθεσμη, εύρύτερη και καθολικότερη. Και μεταφέρεται στο *έπίπεδο* του *Συντάγματος*, όπου και θεομοποιείται *πέρα* ή *μάλλον* *πρίν* και πάντως *άσχετα* από τίσ μεθόδους προστασίας του καθεστώτος που

societe industrielle avancee (γαλλική μετάφραση) Paris, 1970 από τό πρωτότυπο: «One - dimensional man» (Boston 1964) σ. 82-83 και έλληνική μετάφραση: *Ό μονοδιάστατος άνθρωπος* (1971).

21. Βλ. και ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗ Η *προστασία τής δημοσίας τάξεως κατά τόν έλληνικόν Π.Κ.* (1970) σ. 26 έπ., σ. 28 έπ.

22. «*Le plus fort n' est jamais assez fort pour être toujours le maître. s' il ne transforme sa force en droit et l' obeissance en devoir*» (Du contrat social, livre I, chap. III).

23. Βλ. Α. GRAMSCI, *Note sul Machiavelli, sulla politica e sullo stato moderno* (Torino, Einaudi, 1974) σ. 87 έπ., σ. 128, σ. 130 έπ. Πρόβλ. επίσης G. LUKACS *Histoire et conscience de classe* (Paris, 1960) σ. 294 έπ., σ. 297 έπ., σ. 304, ALTHUSSER, *Θέσεις* (έλληνική μετάφραση 1977) σ. 78 έπ., σ. 82 έπ., σ. 86 έπ., ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, *Πολιτική έξουσία και κοινωνικές τάξεις* τ. Α' σ. 190 έπ., ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Φασισμός και δικτατορία* (έλληνική μετάφραση, 1975) σ. 409 έπ., σ. 412 έπ., του ίδιου Ν. ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, *L' Etat, le pouvoir, le socialisme* (Paris, 1978) σ. 31 έπ., σ. 139 έπ., CHR. BUCI-GLUCKSMANN, *Gramsci et l' Etat* (Paris, 1978) σ. 80 έπ., σ. 114 έπ., ίδιος σ. 275 έπ., σ. 292 έπ., σ. 315 έπ., ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Du consentement comme hegemonie: la strategie gramscienne*, στο περιοδικό «*Pouvoirs*» τ. 5 (Le Consensus) 1978 σ. 75 έπ.

24. Βλ. σχετικά Γ. ΠΑΣΧΟΥ *Για τή νομιμοποίηση και τήν κρίση του σύγχρονου κράτους*, «*Αρμενόπουλος*» 30 (1976) σ. 738 έπ., ίδιος σ. 741 έπ. και γενικότερα βλ. του ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική έξουσία. Δημοκρατική άρχή και πολιτική νομιμοποίηση* (1979) Βλ. και πιο πάνω σημ. 12 και πιο κάτω σημ. 25.

λειτουργούν κατά τὰ κλασικά παραδοσιακά πρότυπα, στο επί-
πεδο του ποινικού δικαίου. Βέβαια, ο Ποινικός Κώδικας κα-
θώς και άλλοι ποινικοί νόμοι, έχουν προβλέψει για την προστα-
σία όλων των εννόμων αγαθών του κρατούντος καθεστώτος
πού ενδέχεται νά απειληθούν από τον «έσωτερικό εχθρό».
Υπάρχει ολόκληρο σύστημα διατάξεων για την προστασία
τόσο της έξωτερικής όσο και της εσωτερικής ασφάλειας του
κράτους από αντίστοιχα εγκλήματα (εσχάτη προδοσία, προδο-
σία της χώρας, κατασκοπεία, εγκλήματα κατά της ελευθέρως
ασκήσεως των πολιτικών δικαιωμάτων, προσβολές κατά της
δημοσίας εξουσίας και επίβουλη της δημοσίας τάξεως κ.τ.τ.)
και μάλιστα και από δραστηριότητες που χαρακτηρίζονται
παράνομες και διώκονται ακόμη και στο στάδιο της απόπειρας
και των άλλων προπαρασκευαστικών πράξεων σε ορισμένες
περιπτώσεις. Φαίνεται όμως ότι η προστασία αυτή θεωρείται
ανεπαρκής, όταν ή αμφισβήτηση του κρατούντος καθεστώτος
είναι έκτεταμένη και διάχυτη. Μία εύθελος αντιμετώπιση του
ζητήματος θά αποτελούσε ή απαγόρευση και ποινικοποίηση
ορισμένης πολιτικής συμπεριφοράς και των συναφών ιδεών,

κομμάτων και οργανώσεων. Η μεθόδευση αυτή δεν είναι
άγνωστη στην πολιτική ιστορία, τόσο των άλλων κρατών, όσο
και της χώρας μας. Αποτελεί όμως όξεία άρνηση της φιλελεύ-
θερης δημοκρατίας, έχει συνδεθεί με δικτατορικά καθεστώτα
και προφανώς, ενόψει του υπάρχοντος συσχετισμού των κοι-
νωνικοπολιτικών δυνάμεων, δεν είναι σήμερα σκόπιμη ούτε
ίσως εφικτή. Έτσι ή ένταση της κρατικής επιβολής επιχειρείται
έξω από τὰ συνηθισμένα πλαίσια και τις εγγυήσεις του ποινι-
κού δικαίου, σε «έξω πλαίσιο», δηλαδή σε πεδία πολιτικά, της
αρμοδιότητας του συνταγματικού δικαίου. Και αντί για την
ώμη απαγόρευση, προκρίνεται ή επιτήδεια ή λαθραία και
ύπουλη παρεμπόδιση και *ανάσχεση* ορισμένης πολιτικής συμ-
περιφοράς. Δεν πρόκειται για γενική ή ειδική «πρόληψη» κατά
τά πρότυπα του ποινικού δικαίου· ούτε έχει ως αντικείμενο
συγκεκριμένη εγκληματική -άδικη και αξιόποινη- πράξη, πού
νά αντιμετωπίζεται με *επιτηδία* ποινικών κυρώσεων, οι οποίες
επιβάλλονται κατασταλτικά μετά τή διάπραξη και τή δικαστική
έξακρίβωση ορισμένου εγκλήματος.

Τό νέο ακριβώς φαινόμενο πού χαρακτηρίζει τὰ σύγχρονα

κράτη έγκειται στο ότι για την προστασία του καθεστώτος δέν μεριμνά πιά μόνον ο ποινικός νομοθέτης, απαγορεύοντας παράνομες πράξεις, αλλά και, κατά πρώτο λόγο, και μάλιστα ανενδοίαστα, ο συντακτικός νομοθέτης προσπαθώντας να παρεμποδίσει πολιτικές πράξεις νόμιμες. Πρόκειται για δραστηριότητες που δέν εμπλιπών στίς διατάξεις τών ποινικών νόμων και όμως παρακολύονται δηλαδή ουσιαστικά απαγορεύονται, έστω και αν τυπικά επιτρέπονται. Τέτοιες όμως περιπτώσεις απαγορευμένης νομιμότητας αναφορών κάθε έννοια νομιμότητας.

3. Η φιλελεύθερη δημοκρατία πάσχει σήμερα από μία βασική έσωτερική αντίνομία: Η λειτουργία τών θεσμών, τών τών είχαν άλλοτε θεσπιστεί από την άστική τάξη, στρέφεται τώρα εναντίον της. Και ανακύπτει γι' αυτήν κρίσιμο δίλημμα: Μία έπιλογή έγκειται στην ώμή κατάλυση τών φιλελεύθερων και δημοκρατικών θεσμών. Η προσοχή στους μηχανισμούς καταστολής δέν είναι όμως ούτε εύκολη -έξαρτάται από τόν έκαστοτε συσχετισμό τών κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων- ούτε ακίνδυνη, διότι οι δικτατορίες δέννουν τίς αντιθέσεις και, όταν πέσουν, ανοίγει συνήθως ο δρόμος τής αλλαγής. Οι κρατούντες επιλέγουν, λοιπόν, ηπιότερα και εύφύστερα μέσα. Έπινοούν μηχανισμούς αναστολής: προβαίνουν σέ τροποποιήσεις, παραλλαγές και άλλουσίσεις θεσμών και διαδικασιών τής φιλελεύθερης δημοκρατίας, πρόσφορες για την προληπτική προστασία του καθεστώτος -κοινωνικοοικονομικού, πολιτικού, ιδεολογικού- από τόν «έσωτερικό έχθρό». Η μεθόδευση γίνεται μέ τό Σύνταγμα και είναι χονδρικά ή έξής: ή άσκηση τών πολιτικών και τών άτομικών δικαιωμάτων και έλευθεριών περιοστέλλεται είτε ως προς τούς φορείς τους είτε ως προς τό αντικείμενό τους, ώστε τά νέα κοινωνικοπολιτικά ρεύματα να μήν είναι διογκωμένα και να διοχετεύονται, κατά τό δυνατό «διυλισμένα» και «άποστειρωμένα», σέ θεσμικά κανάλια στέρεα, που δύσκολα να μπορούν να διαρραγούν ή να ξεχειλίουν. Ειδιόστερα: οι έκλογές, ή λειτουργία τής Βουλής, ή κυβέρνηση και ή διοίκηση τού κράτους, ή δικαιοσύνη, οι ένοπλες δυνάμεις και τά σώματα άσφαλείας, ή παιδεία, ή έκκλησία, να έλέγχονται άποτελεσματικά, ώστε να μήν μπορεί να διαβρωθούν και χρησιμοποιηθούν από τόν «έσωτερικό έχθρό». Έτσι παρουσιάζεται τό φαινόμενο να διατηρούνται μέν, βασικά, τά υπάρχοντα συνταγματικά πλαίσια τών πολιτικών διαδικασιών, αντιπροσωπευτικών και κοινοβουλευτικών, αλλά μέσα σ' αυτές αρχίζουν να ανηψώνονται διαδοχικοί ανασταλτικοί φραγμοί, σέ τρόπο που να μήν έχουν όλοι οι πολίτες και όλα τά κόμματα τίς ίδιες δυνατότητες, άρα και πιθανότητες (chances), να μετέχουν στη λειτουργία τού πολιτεύματος ή να την επηρεάζουν άποφασιστικά. Μέ τίς μεθοδεύσεις αυτές θεσμοποιείται μία μόνιμη οίονει «κατάσταση ανάγκης», που άποσκοπει στην αντιμετώπιση τής κρίσης ήγεμονίας τής κυρίαρχης τάξης μέ την τεχνητή έποδάθμιση τού πολιτικού θάρους και την ελαχιστοποίηση τής πολιτικής παρουσίας τών κυριαρχούμενων τάξεων. Πιο συγκεκριμένα: κύριος στόχος αυτών τών συνταγματικών μεθοδεύσεων είναι ή παρεμπόδιση τών νέων κοινωνικοπολιτικών δυνάμεων να καταστούν πλειοψηφία. Αυτό όμως σημαίνει ότι ή δημοκρατική άρχή νοθεύεται, παραμορφώνεται και ουσιαστικά καταλύεται. Όταν ή δημοκρατία τείνει να γίνει «διευθυνόμενη» αυτοαναφείται. Έτσι τό άστικό κράτος τής έποχής μας τείνει, αντι-

κειμενικά, να καταστεί αυταρχικό (25)

Η τέτοια μετεξέλιξη του επιβεβαιώνεται από τό γεγονός ότι μέσα στο θεσμικό του πλαίσιο, μέ την επίκληση τού «έσωτερικού έχθρου», ή νομιμότητα παύει να είναι άδιαίτητη λειτουργη μόνο για τούς «πολίτες-φίλους» ή έστω «μη αντίπαλους» τών κρατούντων. Πράγματι, είναι ιδιαίζον γνώρισμα τών αυταρχικών καθεστώτων ή νομιμότητα να ισχύει υπό την επίφύλαξη (πολιτικής) νομιμοποίησης...

V

1. Τά νομικοπολιτικά αυτά συμπτώματα είναι δηλωτικά τής κρίσης τών θεσμών τής φιλελεύθερης δημοκρατίας: τό άστικό καθεστώς, για να παρατείνει την έπιβίωσή του, καταντάει να άπαρνηθεί ή φιλελεύθερη ιδεολογία τόν στόν πολιτικό τομέα, αφού ήδη την έχει άπαρνηθεί στόν οικονομικό από τότε που πέρασε στο στάδιο τού μονοπωλιακού καπιταλισμού. Την εξέλιξη αυτή, την είχε έπισημάνει πριν από πολλά χρόνια, ένας κορυφαίος συνταγματολόγος, ο Άλέξανδρος Σβώλος: «Ημπορεί να υπολογισή κανείς ότι τό φιλελεύθερον και δημοκρατικόν κράτος θα διέβη διά τής άρνήσεως τού έαυτού του πριν ή εξέλιξις τής κοινωνίας άγάγη προς την κοινωνικήν δημοκρατίαν. Διότι είναι φυσικόν ή άστική τάξις να άμυνθή τής ύπεροχής τής θέσεώς της, καταφεύγουσα προς τούτο, εν ανάγκη εις την έντασιν τής κρατικής έπιβολής». (26)

Άλλ' υπάρχει και μία άλλη όψη τού θέματος. Στη διαλεκτική πορεία τού ιστορικού γίνεσθαι έρχεται μία έποχή -και τέτοια είναι ή έποχή μας- που ή λειτουργία τών συνταγματικών θεσμών και διαδικασιών τής πολιτικής δημοκρατίας δέν έξυπηρετεί πιά την άστική τάξη που τούς έγκαθίδρυσε. Όπως ήδη σημείωσα, τούτο σημαίνει ότι οι θεμοί αυτοί στρέφονται ήδη έναντίον της: διευκολύνουν αντικειμενικά την προώθηση τών λαϊκών μαζών προς την έξουσία: είναι «ο συντομότερος δρόμος» που τίς οδηγεί σ' αυτήν. Έτσι έξηγείται και ή προσπάθεια τών κρατούντων να περιστέλλουν ή άναστέλλουν ή καταλύουν τή λειτουργία αυτών τών θεσμών. Μιλώ για «προσπάθεια», γιατί δέν έξαρτάται μόνο από την καλή τους θέληση να μήν παραβιάζουν τή δημοκρατική νομιμότητα. Ναι μέν είναι δεδομένη ή τάση για δυναμική κατάλυση της, όταν ή λειτουργία της άποβαίνει άπειλητική για την κυρίαρχη τάξη. Οι κρατούντες, φοδούμενοι ότι «ή νομιμότητα τούς σκοτώνει» (la légalité nous tue κτλ), δέν άδρανούν προσπαθούν να την παρμερίσουν.

25. Βλ. τίς αναπτύξεις τού ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ, Φασισμός και δικτατορία σ. 429 έπ., σ. 438 έπ., σ. 450 έπ., βλ. επίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ Δημοκρατική σιμμαχία και αυταρχικό κράτος, «Τό Βήμα» τής 1.2.1976, Ν. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ, Αυταρχικό κράτος και έκδημοκρατισμός, «Η Αύγή» τής 21.3.1976 βλ. και Μ.ΜΙΑΛΛΕ, L'Etat du droit (Paris, 1978) σ. 104 έπ., σ. 112 έπ. Έπίσης πρβλ. στο περιοδικό «Rouvoirs» τ. 10 (Paris, 1979) μελέτες άφιερωμένες στα «Rouvoirs de crise». Βλ. και την έπόμενη σημ. 26. Έπίσης πρβλ. πιο πάνω σημ. 12 και σημ. 24.

26. Βλ. ΑΛ. ΣΒΩΛΟΥ, Η άναθέρωσις τού Σιντάγματος (1933), Πρόλογος, Άναδημοσίευση ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ Προβλήματα τού Έθνους και τής Δημοκρατίας τ. Α (1972) σ. 95 έπ., σ. 98 έπ., σ. 118 έπ., ιδίως σ. 120-1, όπου έπισημαίνεται σωστά ή κοινωνιολογική σημασία τής τάσης για ένίσχυση τής έκτελεστικής έξουσίας και για αυταρχική μετεξέλιξη τού άστικού κράτους.

27. Ο FR. ENGELS, Είσαγωγή στην πρώτη άνατύπωση (1895) τού έργου

Πολλές φορές όμως συμβαίνει να θέλουν αλλά να μη μπορούν, όταν δηλαδή από τον ύφιστάμενο συσχετισμό δυνάμεων υποχρεώνονται να τη σέβονται, εκόντες άκοντες, έστω και αν τους είναι «μοιραία». Για τις ιστορικά ανερχόμενες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις οι θεσμοί της φιλελεύθερης -πολιτικής- δημοκρατίας αποτελούν νομικοπολιτικά έρεισματα, βελτιωμένες θέσεις μάχης, για τη διατήρηση των οποίων είναι φυσικό να ενδιαφέρονται, ώστε να προχωρήσουν «από την πολιτική χειραφέτηση στην κοινωνική χειραφέτηση»⁽²⁸⁾. Σ' αυτή την ιστορική συγκυρία οι άτομικές και πολιτικές ελευθερίες τείνουν «έξ αντικειμένου», να αποβάλλουν, τον τυπικό - άστικό χαρακτήρα τους και αποκτούν ουσιαστικότερο και ποιοτικά διαφορετικό περιεχόμενο⁽²⁹⁾. Γι' αυτόν ακριβώς τό λόγο οι ελευθερίες αυτές αποτελούν -ιδίως για λαούς με δημοκρατικές έθνικές παραδόσεις αγώνων για τις πολιτικές ελευθερίες- ιστορικές κατακτήσεις, τις οποίες και τό λαϊκό κίνημα δέν μπορεί να αγνοήσει χωρίς τόν κίνδυνο να λοξοδρομήσει ή να παραφθαρεί.

2. Όσο για την κυρίαρχη τάξη, μ' αυτή συμβαίνει τό έξής, από πρώτη όψη, «παράδοξο»: όταν δέν μπορεί, έξ αιτίας του δεδομένου συσχετισμού δυνάμεων, να απαρνηθεί δλότελα την ιδεολογία της και να καταλύσει άνοιχτά τούς θεσμούς της φιλελεύθερης δημοκρατίας, εμφανίζεται αντίθετα -κάνοντας την ανάγκη φιλοτιμία- ότι μεριμνά για την κατοχύρωσή τους.

Άκόμη περισσότερο: διεκδικεί για τόν ένατό της ένα είδος «πολιτικής όρθοδοξίας»⁽³⁰⁾. Και στό όνομα αυτής της ειδικότερα «δημοκρατικής όρθοδοξίας» άφορίζει τούς φορείς άπόψεων πού την αντιμάχονται: τούς καθιστά «άποσυνάγωγους», τείνει να τούς άποκλείσει από τόν πολιτικό βίο και τούς έμποδίζει να χρησιμοποιούν ισότιμα τις θεμοποιημένες δημοκρατικές διαδικασίες και τις άτομικές ελευθερίες. Διότι τούς χαρακτηρίζει «έσωτερικούς έχθρους». Ουσιαστικά, όμως, πρόκειται για τις νέες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις πού θά μπορούσαν, μέσα στά πλαίσια της ύφιστάμενης νομιμότητας, να προωθηθούν στην έξουσία. Τό κατεστημένο έχει άλλωστε την τάση να έπικαλείται τόν κίνδυνο από τόν «έσωτερικό έχθρό» άκόμη και σε περιπτώσεις πού δέν είναι ύπαρκτός ή να τόν μεγαλοποιεί όποτε τούτο έξυπηρετεί τή συσπείρωση των συντηρητικών δυνάμεων. Μέ αυτή τή νοοτροπία ενδέχεται να διώκονται, όχι μόνο κατασταλτικά και όχι μόνο οι παράνομες πράξεις, άλλ' άκόμη και οι πολιτικές ιδέες ή αντίθετες προς τις κατεστημένες. Οι κρατούντες, διεκδικώντας για τόν ένατό τους την ικανότητα να «όρθοτομούν τόν λόγον της (δημοκρατικής) άληθείας», χαρακτηρίζουν τούς πολιτικούς αντιπάλους τους έχθρους της πολιτικής ελευθερίας και τούς αντιμετωπίζουν σαν τέτοιους. Και μιμούμενοι τόν Saint-Just και τόν άδιάφθορο Ροβεσπιέρο επαναλαμβάνουν για λογαριασμό τους τό άπόφθεγμα: «όχι ελευθερία για τούς έχθρους της ελευθερίας» - λησμονώντας ότι τούτο κυριαρχούσε μέν κατά τή γαλλική επανάσταση, άλλά στην περίοδο της τρομοκρατίας. Άπομένει πάντως να καθοριστεί κάθε φορά -από ποιόν- ποιοί είναι πράγματι οι «έχθροι της ελευθερίας». Έάν ό καθορισμός αυτός είναι εύκολο να γίνεται από τούς έκάστοτε κρατούντες, άφού αυτοί έχουν τή δυνατότητα να επιβάλλουν καταναγκαστικά τις αντιλήψεις τους μέ μορφή νομικών κανόνων -auctoritas, non veritas, facit legem- χαρακτηρίζοντας «έχθρους της ελευθερίας» τούς δικούς

τους έχθρους, δηλαδή τούς έχθρους της έξουσίας, δέν συμβαίνει τό ίδιο μέ τούς έξουσιαζόμενους, οι όποιοι δέν έχουν τέτοια δυνατότητα, να επιβάλλουν δηλαδή και άξιοποιήσουν τή δική τους αντίστροφη αντίληψη. Σέ κάθε περίπτωση είναι όμως βέβαιο ότι οι περιορισμοί της ελευθερίας ενδιαφέρουν «δυνάμει» όλους τούς κυβερνώμενους, έστω και αν φαίνεται ότι σε συγκεκριμένη στιγμή άφορούν και προσβάλλουν όρισμένους μόνο άπ' αυτούς. Διότι ή ελευθερία, τόσο έννοιολογικά όσο και ιστορικά, έχει διαλεκτικό χαρακτήρα. Γι' αυτό και είναι άδιαιρέτη. Όλοι μπορούν να άπειληθούν από τή στιγμή πού άναιρείται για όρισμένους. Άκόμη περισσότερο: ή ελευθερία πού άξίζει δέν είναι τόσο ή ελευθερία των συμφωνούντων, όσο ή ελευθερία των διαφωνούντων.⁽³¹⁾ Όπως είχε πει ή Rosa Luxemburg, ελευθερία είναι πάντα, τουλάχιστον, ή ελευθερία εκείνου πού σέγκεται διαφορετικά. «Η ελευθερία για μόνους τούς όπαδούς της κυβέρνησης ή για τά μέλη ενός μόνο κόμματος, όσοδήποτε πολυάριθμοι και αν είναι, δέν είναι ελευθερία... Η ελευθερία παύει να είναι άποτελεσματική όταν γίνεται προνόμιο»⁽³²⁾.

Υπάρχουν, βέβαια, όρισμένα «άκραία όρια» ελευθερίας μέσα σε μία κρατικά όργανωμένη κοινωνική συμβίωση, τά όποια μπορούν να έπικαλεσθούν οι έκάστοτε κυβερνώντες για να θεσπίσουν περιορισμούς. Η κρατική έξουσία, έξ όρισμού, διεκδικεί έπιτηχώς τό «μονοπώλιο της νομιμοποιημένης φωνής

του Κ. MARX Ταξικοί άγώνες στη Γαλλία, τονίζει ότι τό έργατικό κίνημα «προκόβει πολύ καλύτερα μέ τά νόμιμα μέσα παρά μέ τά παράνομα». Και προσθέτει: «Τά κόμματα της τάξης, όπως αυτοαποκαλούνται, καταστρέφονται από τή νόμιμη τάξη πού αυτά τά ίδια έχουν ιδρύσει. Μαζί μέ τόν ODILON BARROT φωνάζουν άπελιπισμένα: «ή νομιμότητα μάς σκοτώνει» ενώ έμεις, μέσα σ' αυτή τή νομιμότητα, φτιάχνουμε και γερούς μύς και ρόδινα μίγριλια». Σχετικά πρβλ. έπίσης Η. MARCUSE, *Vers la liberation* (γαλλική μετάφραση, Paris, 1969) σ. 95 έπ., ιδίως σ. 129 έπ.

28. Βλ. Κ. MARX, *Ταξικοί άγώνες στη Γαλλία* (1850) ό όποιος δίνει μία σχηματική εικόνα της κοινωνιολογικά διττής σημασίας του Σύνταγματος. Άναφερόμενος ειδικότερα στό γαλλικό δημοκρατικό Σύνταγμα του 1848 γράφει: «Η αντίφαση, πού περιέχεται σε όλόκληρο τό Σύνταγμα, έγκειται στο έξής: τις τάξεις, των οποίων πρέπει να διαιωθούν τήν κοινωνική δουλεία -τό προλεταριάτο, τούς άγρότες, τούς μικροαστούς- τις καθιστά τό Σύνταγμα μέ τό δικαίωμα της καθολικής ψήφου κατόχους της πολιτικής δύναμης και από τήν τάξη, της οποίας τήν παλιά κοινωνική έξουσία αυτό τό ίδιο επικυρώνει από τήν άστική τάξη, άφαιρεί τις πολιτικές έγγυήσεις αυτής της δύναμης. Στριμώχνει τήν πολιτική κυριαρχία της σε δημοκρατικούς όρους, οι όποιοι διενκλώνουν σε κάθε στιγμή τή νίκη των έχθρικών τάξεων και θέτουν σε άμφισβήτηση τις βάσεις της ίδιας της άστικής κοινωνίας. Από τις μέν άπαιτεί να μη προχωρήσουν από τήν πολιτική χειραφέτηση στην κοινωνική χειραφέτηση, από τήν άλλη, να μην όπισθοχωρήσει από τήν κοινωνική στην πολιτική παλινόρθωση».

29. Βλ. και Γ. ΚΑΤΗΦΟΡΗ, *Η νομοθεσία των βαρδάρων* (1975) σ. 7 έπ., ιδίως σ. 21 έπ., σ. 23 έπ.

30. Πρβλ. BURDEAU, *Traité de science politique*² τ. IV, (1969), σ. 566 έπ.

31. Βλ. ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Τό Σύνταγματικό Δίκαιον ως τεχνική της πολιτικής ελευθερίας* σ. 48 έπ. και ήδη στον τόμο μελετών ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σύνταγματική Θεωρία και Πράξη* (1980) σ. 54 έπ.

32. R. LUXEMBURG, *Oeuvres II (Ecrits politiques 1917-1918)*, (Paris, 1960) σ. 82-83.

κῆς βίας» καί τήν «ἀποκλειστική ρύθμιση» τῆς χρήσης τῆς.⁽³³⁾ Συνέπεια ἄμεση καί αὐτονόητη: ὅποιος ἀμφισβητεῖ αὐτό τό «μονοπώλιο», ἐνεργώντας πράξεις βίας καί διακυβεύοντας ἔτσι τήν ἰκανότητα ἐπιβολῆς καί τό κύρος τῆς κατεστημένης ἐξουσίας, αὐτός -σέ ὅποιοδήποτε κράτος, σέ ὅποιοδήποτε τόπο καί σέ ὅποιαδήποτε ἐποχή καί ἂν ὄρα ἔτσι- ἐκτίθεται μοιραία στίς κυρώσεις τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία «δικαιούται» νά ποινικοποιεῖ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς πράξεις, χαρακτηρίζοντάς τες ἐγκλήματα. Καί αὐτά τὰ ἐγκλήματα προβλέπονται ἀπό τούς ποινικούς κώδικες ὄλων τῶν κρατῶν. Διαφορετικό εἶναι ὅμως τό ζήτημα τῆς *ποινικοποίησης*, δηλαδή τῆς ἀναγωγῆς σέ ἐγκλήματα, δραστηριοτήτων *μη βιαιῶν ἀλλά* καθαρά πολιτικῶν ἢ ἰδεολογικῶν («ἐγκλήματα γνώμης»). Ἡ καθιέρωση ὁποιασδήποτε «πολιτικῆς ὀρθοδοξίας» σημαίνει ὅτι ἡ κρατική ἐξουσία διεκδικεῖ, ἐκτός ἀπό τό «μονοπώλιο τῆς βίας» καί τό «μονοπώλιο τῆς ἀλήθειας». Ὅταν ὅμως, βάσει αὐτοῦ ἀπαγορεύει ἢ παρεμποδίζει πολιτικές ἰδέες καί δραστηριότητες, ὅταν ἀντιμετωπίζει σάν ἐγκλήματα τίς διαφορές ἀπόψεων, ὅταν συγχέει τήν ἀντιπολίτευση μέ τή συνωμοσία καί ταυτίζει τή διαφωνία μέ τήν προδοσία, ὅταν ἀντικαθιστᾷ τό διάλογο μέ τό μονόλογο, τότε δέν ὑπάρχει δημοκρατία -ἡ ὁποία προϋποθέτει καί συνεπάγεται, ἀνέχεται καί προστατεύει τήν πολλαπλότητα (πλουραλισμό) καί τόν «αὐτοκαθορισμό» τῶν κυβερνωμένων -ἀλλά *αὐταρχισμός καί καταπίεση*. Πιό συγκεκριμένα: Σέ ἕνα πολιτευμα πού θέλει νά λέγεται δημοκρατικό, δέν εἶναι νοητό ὁ Λαός νά μὴν ἔχει τή δυνατότητα νά ἐνημερώνεται γιά ὀρισμένες πολιτικές ἀπόψεις, ἰδέες, τάσεις ἢ προγράμματα, ὥστε νά διαμορφώσει ἐλεύθερα τήν πολιτική του βούληση, *κάνοντας αὐτεξούσια τίς ἐπιλογές του*. Ὅποιαδήποτε ἐπέμβαση τῆς ὁποιασδήποτε ἐξουσίας τείνει νά θέσει ὑπό κηδεμονία τό λαό, ἐπιτρέποντάς του νά πληροφορεῖται μόνο ὅ,τι αὐτή κρίνει ὅτι τόν συμφέρει, καί *ὑπαγορεύοντας ἢ ἀπαγορεύοντας*, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, τό σχηματισμό τῆς Α ἢ τῆς Β λαϊκῆς θέλησης -γιά νά «προστατεύσει» ἔτσι τό Λαό ἢ τό Ἔθνος ἀπό τή θέλησή του *παρά* τή θέλησή του- θυμίζει «γύφο». Διότι τό οὐσιώδες δέν εἶναι «ἐν ὀνόματι» τίνος ἀσκεῖται ἡ ὁποιαδήποτε ἐξουσία, ἀλλά *πῶς καί πᾶνω* σέ ποιούς ἀσκεῖται. Σέ μία δημοκρατία, ὁσοδήποτε ἐλλιπής, σχετική ἢ τυπική καί ἂν θεωρηθεῖ, ὁ Λαός εἶναι «ἐξ ὀρισμοῦ» ὁ μοναδικός κριτής τοῦ τί τόν συμφέρει. Μέ τή νομική ιδιότητά του ὡς «κυρίαρχου» ὑποτίθεται ὅτι *μπορεῖ νά θέλει ὅ,τιδήποτε ἀρκεῖ νά τό θελήσει*. Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι, στήν καλύτερη περίπτωση, πατερναλισμός καί στή χειρότερη περίπτωση τυραννία. Καί σέ κάθε περίπτωση εἶναι ἀναίρεση τοῦ δημοκρατικοῦ χαρακτήρα ἑνός δεδομένου πολιτευματος.⁽³⁴⁾ ὁσοδήποτε καί ἂν οἱ κρατοῦντες ἐπιμένουν νά διατηροῦν ἀναρτημένη ἐπὶ τήν ἐπιγραφή στά μπαλκόνια τῆς ἐξουσίας τους.

VI

1. Ἡ κρίση τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας, πού ἐκδηλώνεται μέ τήν τάση γιά νόθευση ἢ ἀναίρεση τῶν θεσμικῶν καί ἰδεολογικῶν τῆς βάσεων ἀνταποκρίνεται στό σημερινό στάδιο ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος καί ἀποτελεῖ ἔτσι γενικότερο φαινόμενο πού χαρακτηρίζει ὅλα τὰ ἀστικά κράτη τῆς ἐποχῆς μας. Ἡ μέριμνα γιά τήν προστασία τοῦ καθεστώτος

ἐκφράζεται στό ἐπίπεδο τοῦ Συντάγματος μέ μιά διάχυτη *δυσπιστία πρὸς τό Λαό* -παρ' ὅλη τή νομική ιδιότητά του ὡς «κυρίαρχου»- καί ὑλοποιεῖται σέ *θεσμοθέτηση φραγμῶν ἀνασχετικῶν τῆς θέλησῆς του*. Ἐάν τὰ συμπτώματα αὐτά ἐμφανίζονται στίς ἀναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, εἶναι φυσικό νά προσλαμβάνουν ἰδιαίτερα ἔντονες ἀποχρώσεις στήν Ἑλλάδα, ὅπου ἡ οἰκονομική ἀνάπτυξη καί ἐκδιομηχάνιση, πού ἄρχισε πρὶν ἀπό εἴκοσι περίπου χρόνια, παρουσιάζει ἰδιομορφίες, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται θέβαια καί στίς προϋπάρχουσες διαρθρωτικές ἀδυναμίες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἀλλά καί στό γεγονός ὅτι συντελεῖται κάτω ἀπό συνθήκες ξένης οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς ἐξάρτησης. Μέ αὐτά τὰ δεδομένα ὁ παρεμβατικός ρόλος τοῦ κράτους ἀποβαίνει ἰδιαίτερα σημαντικός. Ἡ λήψη ὅμως *γρήγορων ἀποφάσεων*, καί μάλιστα πάνω σέ τεχνικῆς ὑφῆς εἰδικά ζητήματα, εἶναι προσόν τῆς ἐκτελεστικῆς ἰδίως ἐξουσίας, ἡ ὁποία διαθέτει καί τούς κατάλληλους μηχανισμούς. Ἔτσι ἡ τάση γιά τήν ἐνίσχυση τῆς εἶναι καί στή χώρα μας ἰδιαίτερα ἐκδηλ. Ἄλλα καί γενικότερα μιά *ισχυρή καί συγκεντρωτική ἐξουσία*, πού εἶχε ἐπιδιωχθεῖ ἤδη τό 1963 μέ τήν πρόταση γιά ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος, πού εἶχε τότε ὑποβάλει στή Βουλή τό κόμμα τῆς Ε.Ρ.Ε., ὑπῆρξε καιρία ἐπιδίωξη καί τῆς κυβερνητικῆς πλειοψηφίας τοῦ 1975. Σημειώνω χαρακτηριστικά ὅτι ὁ γενικός εἰσηγητής τῆς κυβερνητικῆς πλειοψηφίας στήν εἰσήγησή του γιά τίς γενικές ἀρχές καί κατευθύνσεις τοῦ Συντάγματος πρὸς τήν ἀποκλιθεῖσα «Ε' Ἀναθεωρητική Βουλή», τονίζει τήν ἀνάγκη «*δημιουργίας ἐνός ισχυροῦ, ἀρτίως οργανωμένου καί ἀποδοτικῶς λειτουργοῦντος κράτους*». «*Ἡ ἐποχή μας εἶναι αὐτόχρονα κοσμογονική. Τά προβλήματα τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης καθίστανται πολυπλοκώτερα καί ὀξύτερα. Τά διεθνή προβλήματα ἔχουν ἄμεσα ἀντίκτυπον ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς οἰκονομίας μᾶς χώρας, ἀνεξαρτήτως ἀποστάσεως, καί ἡ τεχνική συνεργασία καθιστᾷ τήν κρατικήν παρέμβασιν ἀναπόφευκτον. Μόνον τό κράτος δύναται νά προγραμματίσῃ καί νά διαπραγματεῖθῃ ἰσχυρῶς τήν ἐκμετάλλεισιν νέων πηγῶν ἐνεργείας, τήν οἰκονομικήν συνεργασίαν μέ ἄλλας χώρας, τήν ἐκτέλεσιν ἔργων διακρατικῶν ἐνδιαφέροντος...* Ὁ ρόλος του γίνεται κεφαλαιώδης καί πρωταρχικός, ὑπό τήν ἔννοιαν ὅτι τό κράτος προγραμματίζει καί θέτει τὰς βάσεις διὰ τήν διάπλασιν τῆς οἰκονομίας τῆς αἰριον... Ὁ ρόλος οὗτος τοῦ κράτους δέν συμβαδίζει οὔτε συμβιβάζεται μέ ἀσθενή κρατικήν ἐξουσίαν»⁽³⁵⁾.

33. M. WEBER, *Politik als Beruf* (Berlin, 1919) καί γαλλ. μετάφραση: *Le savant et le politique* (Paris, 1971) σ. 100 ἑπ. (καί ἑλλην. μετάφραση: *Ἡ πολιτική ὡς ἐπάγγελμα*, 1954).

34. Πρὸβλ. σχετικά ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Τό πρόβλημα τῆς ἀσφαλείας τοῦ κράτους καί ἡ ἐλευθερία*. «Ἐπιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου» τ. 6 (1962), σ. 5 ἑπ., σ. 7 ἑπ., σ. 123, καί ἤδη στή συλλογή μελετῶν ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Συνταγματική Θεωρία καί Πράξη* (1980) σ. 390 ἑπ., σ. 392 ἑπ., σ. 417.

35. Βλ. Δ. ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, *Πρακτικά σινεδριάσεων τῆς Βουλῆς ἐπὶ τοῦ Συντάγματος* (1975) σ. 29 ἑπ., σ. 31 ἑπ., καί στό περιοδικό «Τό Σύνταγμα» 1 (1975) σ. 202 ἑπ., σ. 207. Πρὸβλ. ὅμως τήν εἰσήγησιν τοῦ γενικοῦ εἰσηγητῆ τῆς μειοψηφίας καθηγ. Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, *Πρακτικά*, σ. 33 ἑπ. καί «Τό Σύνταγμα» 1 (1975) σ. 209 ἑπ. Πρὸβλ. καί τό ἄρθρο τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς Κ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, *Αἱ σταθεροὶ ἰδιότυ-*

2. Μία γρήγορη ματιά σε όρισμένες διατάξεις του νέου Συντάγματος, σχετικές με τη διάρθρωση της κρατικής εξουσίας, αρκεί για να διαπιστώσουμε όλα τα σύγχρονα συμπτώματα της κρίσης των θεσμών της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

α) Σύμπτωμα ένδεικτικό της δυοποσιτίας προς το Λαό, ως έκλογικό σώμα ειδικότερα, είναι ότι η κυβερνητική πλειοψηφία δεν δέχτηκε τις προτάσεις ειδικών επιστημόνων, καθώς και των κομμάτων της αντιπολίτευσης(36), ούτε για τη συνταγματική καθιέρωση του 18ου έτους ως έκλογικής ηλικίας ούτε (στο άρθρο 51 παρ. 3 Συντ.) για τη θέσπιση της αναλογικής ως παγίου έκλογικού συστήματος ή έστω για την πρόδλεψη ότι το εκάστοτε θεσπιζόμενο έκλογικό σύστημα δεν θα ισχύει για τις άμεσως επόμενες εκλογές (βλ. άρθρο 54 Συντ.).

Ένα άλλο συναφές χαρακτηριστικό σύμπτωμα είναι η διάταξη του άρθρου 51 παρ. 2: «Οι βουλευτές αντιπροσωπεύουν το Έθνος», ενώ όλα τα προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα πρόσθεταν «και όχι μόνον την έκλογικήν περιφέρειαν υπό της οποίας εκλέγονται». Η απάλειψη αυτού του δεύτερου σκέλους της πρότασης είχε γίνει μόνο στα δύο δικτατορικά «συνταγματικά» κείμενα του 1968 και του 1973, τα όποια και μιμήθηκε το Σύνταγμα του 1975. Ναι μὲν και με την παλιά διατύπωση αποκλειόταν η «έπιτακτική έντολή», αλλά πάντως, επειδή το λογικά πρότερο ήταν η εκπροσώπηση της έκλογικής περιφέρειας -όχι όμως μόνον αυτής, αλλά και του Έθνους- εξυπακούοταν η ύπαρξη μίας ουσιαστικής σχέσης ανάμεσα σε εκλογείς και εκλεγόμενους και μίας σχετικής εξάρτησης των δεύτερων από τη θέληση των πρώτων, πράγμα που είναι σύμφωνο με την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας(37). Αντίθετα, στο νέο Σύνταγμα, παρ' όλο που αναγνωρίζει ρητά ότι «θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία» (άρθρο 1 παρ. 2), ο ρόλος του έκλογικού σώματος -του «κυρίαρχου Λαού»- φαίνεται να εξαντλείται στην απλή ανάδειξη των βουλευτών: οι βουλευτές εμφανίζονται ως αντιπροσωπεύοντες μόνο το Έθνος, σαν άφηρημένη οντότητα, και ως ελεύθεροι να θέλουν, οτιδήποτε «για το Έθνος» αντί του Έθνους, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τη θέληση των εκλογέων τους. Ακόμη περισσότερο: με νέα ειδική διάταξη του Συντάγματος (άρθρο 60 παρ. 1) τονίζει αυτή την ανεξαρτησία των «πατέρων του Έθνους», ορίζοντας ότι: «Οι βουλευταί έχουν ανεπιόριστον δικαίωμα της κατά συνείδησιν γνώμης και ψήφου». Πρόκειται για έμμεση, έστω φραστική απλώς, όπισθοδρομία του αντιπροσωπευτικού συστήματος προς την αρχή της «έθνικής κυριαρχίας», της οποίας η νομικοπολιτική σημασία είναι διαφορετική από εκείνη της λαϊκής κυριαρχίας.(38)

Πάντως είναι εὐτύχημα ότι, χάρις στην έπιμονή των κομμάτων της αντιπολίτευσης, η Κυβέρνηση δέχτηκε τελικά να απαλείψει τη διάταξη του κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος (άρθρο 12 παρ. 3) που υιοθετώντας τις αντιλήψεις περί «έσωτερικού έχθρου» και αποδίδοντας στην κηδεμόνευση του λαϊκού φρονήματος, προέβλεπε την εκτός νόμου θέση πολιτικών κομμάτων, ορίζοντας μάλιστα, στην αρχική της διατύπωση (παρ. 4), και ότι «οι βουλευταί κόμματος, τεθέντες εκτός νόμου, κηρύσσονται έκπτωτοι του αξιώματός των, αί κατεχόμενοι δέ παρ' αυτών έδρα εν τη Βουλή παραμένουν κενά μέχρι λήξεως της βουλευτικής περιόδου!» Έπρόκειτο για επανάληψη, σχεδόν κατά λέξη, των διατάξεων του άρθρου 58 παρ. 5

και 6 των χουντικών «Συνταγμάτων» του 1968 και 1973...

β) Δυσπιστία προδίδει το νέο Σύνταγμα όχι μόνο προς το Λαό, αλλά και προς τη Βουλή, υποβαθμίζοντας το ρόλο της μέσα στο πολίτευμα και αποστερώντας την από αρμοδιότητες που από μακρότα παράδοση της άνηκαν. Έτσι, ενώ στη φιλελεύθερη δημοκρατία η άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας αποτελεί κατ' έξοχήν αρμοδιότητα της Βουλής, αντίθετα, το νέο Σύνταγμα αναθέτει την άσκηση της κατά μεγάλο μέρος στην εκτελεστική εξουσία και μάλιστα στον αρχηγό της, τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, όπως θα εκθέσω πιο κάτω. Αλλά και η άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας από τη Βουλή ρυθμίζεται κατά τρόπους πολύ περιοριστικούς. Κατά το άρθρο 76 παρ. 4 του Συντάγματος, νομοσχέδιο -ή πρόταση νόμου- που χαρακτηρίζεται από την Κυβέρνηση ως κατεπείγον, εισάγεται προς ψήφιση ύστερα από περιορισμένη συζήτηση, στην όποια μετέχουν, εκτός από τους οικείους εισηγητές, ο πρωθυπουργός ή ο αρμόδιος υπουργός, οι αρχηγοί κομμάτων και από ένας εκπρόσωπος τους. Με το νέο Κανονισμό της Βουλής (άρθρο 81) όρίστηκε ήμίσωρη, το πολύ, διάρκεια όμιλίας των υπουργών και των αρχηγών κομμάτων, δεκαπεντάλεπτη των ειδικών αγορητών και συνολικός χρόνος συζήτησης όχι μεγαλύτερος από έξι ώρες.

Έκτός όμως από την άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας η Βουλή έχει μιά άλλη βασική παραδοσιακή αρμοδιότητα: ασκεί έλεγχο πάνω στην Κυβέρνηση με τα τρία κλασικά μέτρα κοινοβουλευτικού ελέγχου: τις έρωτήσεις, τις έπερωτήσεις και τη σύσταση έξεταστικών έπιτροπών. Κατά τον Κανονισμό της Βουλής, η διάρκεια όμιλίας των έρωτώντων και έπερωτώντων βουλευτών δεν υπερβαίνει σήμερα τα δέκα λεπτά της ώρας (άρθρο 94 παρ. 5 και 97 παρ. 2 Κ.Β). Όσο για τη συγκρότηση έξεταστικών έπιτροπών, το άρθρο 68 Συντ. παρ. 2 απαιτεί πρόταση του ενός πέμπτου και πλειοψηφία των δύο πέμπτων του όλου αριθμού των βουλευτών. Όταν όμως πρόκειται για ζητήματα αναγόμενα εις την έξωτερικήν, πολιτικήν και την έθνική άμυναν, απαιτείται απόφασις της Βουλής λαμβανομένη διά της απόλυτου πλειοψηφίας του όλου αριθμού των βουλευτών» (άρθρο 68 παρ. 2 έδ. 6). Τοῦτο σημαίνει ότι ή εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία πρέπει να εὐδοκήσει και συγκατατεθεί να ὑποστεί τόν έλεγχο. Έτσι παρά τη βελτιωμένη διατύπω-

γιακεί όάσεις του νέου Συντάγματος, «Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου» 19 (1975), σ. 333 έπ.

36. Ένόψει του κυβερνητικού Σχεδίου Συντάγματος προτάσεις όλοκληρωμένες διατύπωσαν μιά Όμάδα Έπιστημόνων (Φ. ΒΕΓΛΕΡΗΣ, Ξ. ΠΙΑΤΑΓΑΝΑΣ, Γ. ΚΟΥΜΑΝΤΟΣ, ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗΣ, Γ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Ν. ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ, Σ. ΠΛΑΣΚΟΒΙΤΗΣ) Προτάσεις για Ένα δημοκρατικό Σύνταγμα (Αθήνα, 1975), τό ΠΑ.ΣΟ.Κ. Σύνταγμα για μιά Ελλάδα δημοκρατική (Αθήνα, 1975) και τό Κ.Κ.Ε. έσ.-ΕΔΑ Αντισχέδιο Συντάγματος (ΚομΘεΠ 1975, σ. 23-85).

37. Βλ. σχετικά ΜΑΝΕΣΗ, Έγγραφήσις τ. ΙΙ σ. 188 έπ., σ. 191 έπ., σ. 194 έπ.

38. Για τη διάκριση μεταξύ «έθνικής κυριαρχίας» και «λαϊκής κυριαρχίας» βλ. ΜΑΝΕΣΗ, Έγγραφήσις τ. ΙΙ σ. 52 έπ., σ. 61 έπ. και τις εκεί παραπομπές. Για το αντιπροσωπευτικό σύστημα στο πλαίσιο του Συντάγματος του 1975 βλ. Α. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Η δομή και ή λειτουργία της σύγχρονης δημοκρατίας (1977) ιδίως 39 έπ.σ. 52 έπ., σ. 66 έπ., σ. 93 έπ., σ. 110 έπ.

ση των σχετικών συνταγματικών διατάξεων που οδηγείται στην έπιμονή της 'Αντιπολίτευσης, ή εξωτερική πολιτική και ή έθνική άμυνα παρωμένουν σχετικά «στεγανοποιημένες», όπως τό θέλησε τό Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος, που απαγόρευε *άπολύτως* τή σύσταση έξεταστικών έπιτροπών για τά θέματα αυτά, επαναλαμβάνοντας αυτόλεξει τή διάταξη του άρθρου 77 παρ. 3 των δύο δικτατορικών «Συνταγμάτων» του 1968 και του 1973! 'Αλλά και σέ ό,τι αφορά τήν έκφραση τής έμπιστοσύνης ή μή τής Βουλής προς τήν Κυβέρνηση, είναι χαρακτηρισική μία διάκριση που γίνεται σέ βάρος τής Βουλής και ειδικότερα σέ βάρος τής εκάστοτε 'Αντιπολίτευσης: κατά τό άρθρο 84 παρ. 6 του Συντάγματος, όταν ή Βουλή υποβάλλει πρόταση δυσπιστίας, απαιτείται άπόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών για νά γίνει δεκτή. Εύλογο και θεμιτό. "Όταν όμως ή Κυβέρνηση θέτει ζήτημα έμπιστοσύνης, αρκεί ή πλειοψηφία των παρόντων βουλευτών -όχι πάντως κατώτερη των δύο πέμπτων του όλου αριθμού τους- για νά τήν έπιτύχει.

'Αλλη μία νέα και επίσης χαρακτηριστική συνταγματική ρύθμιση είναι ή σχετική με τή νομική θέση και τήν προστασία τής ελευθερίας του λόγου των βουλευτών. Τά προηγούμενα ελληνικά Συντάγματα όριζαν ότι: «Βουλευτής δέν καταδιώκεται ούδ' όπωσδήποτε έξετάζεται ένεκα γνώμης ή ψήφου δοθείσης παρ' αὐτοῦ κατά τήν ένέργειαν των βουλευτικών του

καθηκόντων» (άρθρο. 62 Συντ. 1864/1911/1952). Τό άρθρο 61 παρ. 1 του νέου Συντάγματος επαναλαμβάνει αυτή τή ρύθμιση, αλλά προσθέτει (παρ. 2): «'Ο βουλευτής διώκεται μόνο διά συγκεκριμένην δυσφήμισην κατά νόμον, μετ' άδειαν τής Βουλής». Τό Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος περιείχε και τρίτη παράγραφο που στην αρχική της διατύπωση ήταν αντιγραφή κατά λέξη τής παρ. 3 του άρθρο. 67 των δύο χουντικών «Συνταγμάτων»(39), ή οποία απαλείφθηκε με τήν έπιμονή τής 'Αντιπολίτευσης.

'Η συρρίκνωση των άρμοδιοτήτων τής λαϊκής αντιπροσωπείας και ή παράλληλη ένίσχυση τής λεγόμενης εκτελεστικής -δηλαδή τής κυβερνητικής και τής διοικητικής έξουσίας μαρτυρεί για τήν άδυναμία τής κυρίαρχης τάξης ή τής ήγεμονικής μερίδας του «συνασπισμού έξουσίας» νά οργανώσει τήν ήγεμονία της μέσα από τή Βουλή, δηλαδή με δημοκρατικές διαδικασίες. Σύμφωνα με τίς ρυθμίσεις του νέου Συντάγματος, ή Βουλή ουσιαστικά δέν είναι κέντρο λήψης αποφάσεων -ούτε καν έπεξεργασίας και διαμόρφωσης τους, παρά μόνον ίσως σέ

39. «'Ο δημοσιέων ή όπωσδήποτε διαδίδων τό περιεχόμενον κατατιθεμένων εις τήν Βουλήν αναφορών, έρωτήσεων ή έπερωτήσεων, πρό τής ένώπιον αυτής συζητήσεως ή παροχής έγγραφου άπαντήσεως, εθίνεται δι' άς παραβάσεις και ό καταθέτων βουλευτής».

δευτερεύουσες λεπτομέρειες- άλλ' άπλώς χώρος δημοσίου έλέγχου και διαμυρτιρίας. Άλλά και στην πράξη, όπως λειτουργήσε μέχρι τώρα, ή Βουλή ουσιαστικά δέν άποφασίζει άπλώς επικυρώνει και καταγράφει τις άποφάσεις της Κυβέρνησης πού άποτελεί την κομματική ήγεσία της πλειοψηφίας της.

3. Σέ αντίθεση μέ τή δυσπιστία άπέναντι στό Λαό και στη Βουλή, ό συντακτικός νομοθέτης *υπερεμπιστεύεται* την «έκτελεστική έξουσία». Η έξήγηση δέν είναι δύσκολη: ή έκτελεστική έξουσία έχει στη διάθεσή της τόν κρατικό μηχανισμό καταναγκασμού. Έτσι μπορεί, όχι μόνο νά παίρνει άποφάσεις γρήγορα, αλλά και νά έξασφαλίζει την έκτέλεσή τους, παραμερίζοντας «ένοχλητικές» συζητήσεις και αντιδράσεις. Η ένίσχυση της έκτελεστικής έξουσίας και γενικότερα τό *ισχυρό κράτος*, πού είναι καθολικό φαινόμενο της εποχής μας, δέν έγγυάται μόνο την οικονομική ανάπτυξη, διευκολύνοντας τόν παρεμβατικό και έλεγκτικό ρόλο του κράτους στην οικονομία για την έξασφάλιση της ισορροπίας της. Υπόκειται και σέ δραστικότερες πιέσεις του μονοπωλιακού κεφαλαίου και των πολυεθνικών εταιριών, καθώς και των ξένων κρατών, για την εκχώρηση προνομίων και διευκολύνσεων, ενώ έξ άλλου έξυπηρετεί άποτελεσματικότερα τά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης και κατοχυρώνει πληρέστερα την πολιτική ήγεμονία της.

Η ένίσχυση πάντως της έκτελεστικής έξουσίας δέν γίνεται μόνον υπό τή δυαδική συγκρότησή της (Πρόεδρος της Δημοκρατίας και Κυβέρνηση, άρθρο 26 παρ. 2 Συντ.), αλλά και στό πρόσωπο του Προέδρου της Δημοκρατίας, ό οποίος, μολονότι δέν εκλέγεται καν από τό Λαό άμεσα, μέ καθολική ψηφοφορία, άλλ' έμμεσα από τή Βουλή (άρθρο 32 Συντ.), περιβάλλεται μέ δυσανάλογες για ένα κοινοβουλευτικό πολίτευμα έξουσίες.

Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας έχει έκτεταμένες άρμοδιότητες(40), νομοθετικές και κυβερνητικές. Οί νομοθετικές είναι έν πρώτους τακτικές: κυρώνει τά νομοσχέδια πού ψηφίζονται από τή Βουλή και έχει τό δικαίωμα άναπομπής, άπαιτείται δέ άπόλυτη πλειοψηφία (κατά τό Κυβερνητικό Σχέδιο Συντάγματος χρειαζόταν πλειοψηφία δύο πέμπτων) για νά μπορέσει ή Βουλή νά ξεπεράσει τό νετο του Προέδρου (άρθρο 42 Συντ.)· επίσης εκδίδει «τά αναγκαία διατάγματα προς έκτέλεση τών νόμων» (άρθρ. 43 παρ. 1). Άλλ' έχει και έκτακτες νομοθετικές άρμοδιότητες: εκδίδει κανονιστικά διατάγματα είτε βάσει ειδικής (άρθρ. 43 παρ. 2) είτε βάσει εύρειας (άρθρ. 43 παρ. 4) νομοθετικής έξουσιοδότησης. Έκδίδει επίσης διατάγματα όργανωτικά δημοσίων ύπηρεσιών (άρθρ. 43 παρ. 3). Διαθέτει όμως και *έξαιρετικές* νομοθετικές άρμοδιότητες: μπορεί νά εκδίδει, σέ περιπτώσεις «έξαιρετικώς έπείγουσης και άπροδλέπτου ανάγκης», «πράξεις» νομοθετικού περιεχομένου πού πρέπει μέν νά ύποβληθούν στη Βουλή προς κύρωση μέσα σέ άρκετά μακρές προθεσμίες, αλλά στό μεταξύ ισχύουν (άρθρο 44 παρ. 1)· μπορεί επίσης νά λαμβάνει «νομοθετικής φύσεως μέτρα» όταν κηρύσσει τή χώρα σέ κατάσταση πολιορκίας (άρθρο 48 παρ. 2). Είναι φανερό ότι μέ όλους αυτούς τούς τρόπους άσκησης νομοθετικής έξουσίας από τόν Πρόεδρο της Δημοκρατίας, έστω μέ τή σύμπραξη του άρμόδιου Υπουργού ή του Πρωθυπουργού ή και όλόκληρου του Υπουργικού Συμβουλίου, *άναίρουνται δύο θεμελιώδεις άρχές* της φιλελεύθερης δημοκρατίας: ή *άρχή της δημοσιότητας* και ή *άρχή της διάκρι-*

σης τών έξουσιών. Η σύγκυση έξουσιών, πού έπέρχεται μέ τή συγκέντρωση της νομοθετικής και της έκτελεστικής έξουσίας στό όργανο της τελευταίας, οδηγεί έξ άλλου και στην ουσιαστική άναίρεση της άρχής της *νομιμότητας*, ή όποία προϋποθέτει την οργανική διάκριση μεταξύ νομοθετικής και έκτελεστικής έξουσίας και την ύπεροχή της πρώτης πάνω στη δεύτερη, δηλαδή τή διάκριση άνάμεσα στό νόμο και στό *διάταγμα*: τήν ύπαγωγή του διατάγματος στό νόμο και όχι τήν έξίσωσή τους.

Άν στίς νομοθετικές προστεθούν και οί διογκωμένες «ρυθμιστικές», ουσιαστικά δέ *κυβερνητικές άρμοδιότητες* του Προέδρου της Δημοκρατίας -ή σύγκληση, ή άναστολή τών εργασιών και ιδίως ή διάλυση της Βουλής (άρθρα 40 και 41 Συντ.), ή προκήρυξη δημοψηφίσματος (άρθρο 44 παρ. 2), ό διορισμός του Πρωθυπουργού (άρθρο 37, ιδίως παρ. 4) ιδιαίτερα δέ ή παύση της Κυβέρνησης (άρθρο 38 παρ. 2), έστω και άν έχει τή δεδηλωμένη έμπιστοσύνη της Βουλής, και ή κήρυξη της χώρας σέ «κατάσταση πολιορκίας» (άρθρο 48) - είναι άναμφισβήτητη ή *νομοκοπολιτική ύπεροχή* του άρχηγού της έκτελεστικής έξουσίας, τήν όποία καθιερώνει τό Σύνταγμα. Άλλά ή ύπεροχή αυτή μπορεί στην πράξη νά άποδει καταθλιπτική, δεδομένου ότ συντρέχουν και δύο άλλα πρόσφορα προς τούτο στοιχεία: για πολλές άπό τίσ πράξεις του Προέδρου της Δημοκρατίας δέν άπαιτείται -και τούτο άποτελεί μία σημαντική καινοτομία του νέου Συντάγματος- *ύπουργική προσηπογραφή* (άρθρο 35 παρ. 2)) ενώ παράλληλα, αυτός «δέν εύθύνεται όπωσδήποτε διά πράξεις ένεργηθείας κατά τήν ένάσκησιν τών καθηκόντων του, εϊμή μόνον δι' έσχάτη προδοσίαν ή *έκ προθέσεως* παράβασιν του Συντάγματος» (άρθρο 49 παρ. 1).

Η έπιδίωξη του συντακτικού νομοθέτη του 1975 νά ένισχυθεί ή έκτελεστική έξουσία στό επίπεδο ιδίως του Προέδρου της Δημοκρατίας προδίδει τή μέριμνα για *συγκέντρωση της κρατικής έξουσίας*, ώστε τό σύνολο του κυβερνητικού μηχανισμού νά κατευθύνεται κατά τρόπο *ένιαίο*. Αυτό όμως προϋποθέτει τήν *πολιτική ένότητα* τών δύο φορέων της έκτελεστικής έξουσίας (Πρόεδρος της Δημοκρατίας και Κυβέρνηση). Έφ' όσον ή ένότητα αυτή ύπάρχει, όπως συμβαίνει ως τώρα, ή συγκέντρωση έπιτυγχάνεται. Καί τούτο είναι τό *οιαιώδες*. Έτσι έξηγείται και τό φαινόμενο ότι μέχρι σήμερα ή συγκέντρωση της έξουσίας, αντί νά γίνεται στό πρόσωπο του Προέδρου της Δημοκρατίας, πραγματοποιείται στό πρόσωπο του Πρωθυπουργού και άρχηγού της κυβερνητικής πλειοψηφίας(41).

Σύμπτωμα κρίσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας είναι επίσης ό πολλαπλασιασμός τών *άμυντικών «γενικών ρητρών»* στό Σύνταγμα(42), μέ τίσ όποιες περιορίζεται ή άσκηση τών κατ' άρχην κατοχυρωμένων άτομικών και όμαδικών έλευθεριών: «*δημόσια άσφάλεια*» (άρθρο 11 παρ. 2 για τίσ ύπαίθριες συναθροίσεις), «*δημόσια τάξη*» (άρθρο 13 παρ. 2 *έδ. 6' για τή*

40. Βλ. σχετικά Φ. ΒΕΓΛΕΡΗ, *Η διαρρύθμιση της έκτελεστικής έξουσίας, κατά τό σχέδιον του νέου Συντάγματος*, «Τό Σύνταγμα» 1 (1975) σ. 282 *έπ.* ιδίως σ. 287 *έπ.* ΑΡ. ΜΑΝΕΣΗ, *Η νομοκοπολιτική θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας κατά τό κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος*, «Νομικόν Βήμα» 23 (1975), σ. 440 *έπ.*, και άνάτοπο.

41. Πρβλ. Α. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, *Ένας χρόνος Σύνταγμα*, «Τό Βήμα» της 11.6.1976

42. Πρβλ. πιο πάνω ΙΙΙ, 3 προς τό τέλος.

θηροκεντική λατρεία), *δίαιη ανατροπή τοῦ πολιτεύματος*» (ἄρθρο 14 παρ. 3 ἔδ. γ' γιὰ τὴν ἐλευθερία τοῦ τύπου), «*ἐθνική ἀσφάλεια*» (ἄρθρο 19 ἔδ. β' γιὰ τὸ ἀπόρητο τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῶν ἐν γένει ἀνταποκρίσεων), «*κοινή ὠφέλεια καὶ βασικὲς ἀνάγκες τοῦ κοινωνικοῦ συνόλου*» (ἄρθρο 23 παρ. 2 β' γιὰ τὴν ἀπεργία), «*καταχρηστικὴ ἄσκηση δικαιώματος*» (ἄρθρο 25 παρ. 3), «*ἐλεύθερη λειτουργία τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος*» (ἄρθρο 29 παρ. 1 γιὰ τὰ πολιτικὰ κόμματα), «*ἐξωτερικοὶ κίνδυνοι*», «*ἐσωτερικοὶ κίνδυνοι*», «*δημόσια τάξη*», «*ἀσφάλεια τοῦ κράτους*» (ἄρθρο 48 παρ. 1 γιὰ τὴν ἀναστολή τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ τὴν «κατάσταση πολιορκίας»). Συναφῆς εἶναι, ἐπίσης, ἡ σὲ «*ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις ἀνάγκης*» ἐπιτροπέμενη λήψη «*ἀτομικῶν διοικητικῶν μέτρων περιοριστικῶν τῆς ἐλευθερίας κινήσεως ἢ ἐγκαταστάσεως ἐν τῇ χώρα, ὡς καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐξόδου καὶ εἰσόδου εἰς αὐτὴν παντός Ἑλληνο*» (ἄρθρο 5 παρ. 4).

Μὲ τίς διατάξεις αὐτές ὁλοκληρώνεται ἡ ἐνωμάτωση τῆς κρίσης τῶν θεσμῶν στίς ρυθμίσεις τοῦ Συντάγματος. Ἄκόμη περισσότερο: ἡ κρίση γίνεται συστατικὸ καὶ συνεκτικὸ στοιχεῖο τοῦ(43). Οἱ ρυθμίσεις ἰδίως τοῦ ἀρθροῦ 48 παρέχουν στοὺς κυβερνῶντες τὴ δυνατότητα ὄχι μόνο νὰ ἀντιμετωπίσουν μία ὄξυνση τῆς κρίσης, ἀλλὰ καὶ ἐνδεχομένως νὰ τὴν προκαλέσουν, σὲ στιγμὴ πού θὰ τοὺς συνέφερε, ἢ πάντως νὰ ἐπωφεληθοῦν

αὐτῆς στοῦ βαθμοῦ πού ἡ συγκεκριμένη συγκυρία θὰ τὸ ἐπέτρεπε.

Διάχυτη εἶναι στό νέο Σύνταγμα ἡ τάση γιὰ ἔνταση τῆς κρατικῆς ἐπιβολῆς. Ἰδιαίτερα ἐκδηλῆ προβάλλει ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν περιστολὴ καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς ἄσκησης τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων. Ἄλλὰ γι' αὐτὴ τὴν πλειοψηφία τοῦ θέματος, γιὰ τὴ «*συνταγματικὴ ρύθμιση τῶν ἀτομικῶν ἐλευθεριῶν*», θὰ μᾶς μιλήσει ὁ φίλος Νίκος Ρώτης.

Παρά τὰ συμπτώματα κρίσης καὶ τίς συναφεῖς φαλκιδεύσεις πού εἶναι ἄλλωστε γενικότερα φαινόμενα στοῦ διεθνοῦ χῆρο, ὁ ἀστικοδημοκρατικὸς ἐκσυγχρονισμὸς τῶν συνταγματικῶν θεσμῶν στὴν Ἑλλάδα εἶναι πιά γεγονός: μετὰ τὴ δικτατορία, τὸ πολίτευμα τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας λειτουργεῖ κατὰ τρόπο πῶ οὐστό καὶ πῶ ὁλοκληρωμένο καὶ πῶ αὐθεντικὸ παρά ὁποτεδήποτε ἄλλοτε, τὸ δὲ νέο Σύνταγμα, παρά τὰ ὁποιαδήποτε συντηρητικὰ ἢ αὐταρχικὰ στοιχεῖα του, ἐμφανίζει στό σύνολό του ἀρκετὰ περιθώρια ὁμαλῆς λειτουργίας. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ὁ συσχετισμὸς τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων εἶναι, μεταδικτατορικά, εὐνοϊκός γιὰ τὴ διεύρυνση καὶ τὴν προώθηση τῆς δημοκρατίας. Τὸ τελευταῖο τοῦτο εἶναι καὶ στοιχεῖο πού, διαλεκτικὰ, μπορεῖ νὰ ἐντείνει «*δυνάμει*» τὴν κρίση τῆς...

43. Προβλ. πῶ πάνω III, στοῦ τέλος τῆς παρ. 4 καὶ τὴν ἐκεῖ σημ. 20.